Diskuse

Přelom epoch, mýtus zlatého věku a chvála starých dobrých časů

K pojetí času a nostalgickým aspektům poststalinského komunismu

Pavel Kolář

*Chtít uniknout tristní a skličující, nemocí, chudobou
a stářím poznamenané přítomnosti do říše snů
je patrně univerzálně historickým snažením.*

František Graus

Na rozdíl od tradičního pojetí času, které se váže na přírodní cyklus a s ním spojené každodenní činnosti, je moderní čas veličinou odtrženou od lidských událostí, abstraktní silou, s níž se člověk poměruje a proti níž bojuje.¹ Moderní člověk může

1 Přítomná stať vychází z kapitoly „Die Sehnsucht nach dem Goldenen Zeitalter“ z mé monografie *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln/R. – Wien, Böhlau 2016, s. 254–315. Zkrácená a výrazně pozměněná verze vyšla polsky pod názvem „Między traumą a marzeniem: Destalinizacja i komunistyczne rozumienie czasu“. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, č. 28. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2017, s. 59–79. Název článku parafrázuje studii Františka Grause z roku 1988: *Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeit*:

čas mít, získat anebo ztratit. V rovině společenské se tento smysl času přetavil ve víru v lineární pokrok, jež byla vlastní oběma hlavním ideologiím západní moderny, liberalismu a socialismu.² Obě sdílely osvícenské přesvědčení, že lidským přičiněním lze změnit svět k lepšímu, a tím tak „předstihnout“ čas. Vrcholu dosáhl moderní boj s časem v evropském komunismu dvacátého století: od počátku svého reálného panování byli komunisté v časové tísní, jež vyplývala z nutnosti „včas“ uskutečnit socialistickou revoluci.

Už pro Lenina byl právě čas tou rozhodující veličinou v uskutečňování komunistické vize. Například v březnu 1918, když uzavíral brestlitevský mír, bolševický vůdce prohlásil: „Obětuji prostor, abych získal čas.“³ Právě svým přepjatým důrazem na čas se komunismus lišil od základního legitimizačního principu novověkého státu, jenž sebe i své protivníky definoval převážně v kategoriích prostorových: moderní státní rezóna byla legitimizována slovníkem odkazujícím na území, ať už v útočném, nebo obranném smyslu, jako „šíření kultury“, „expanze svobodného světa“ nebo „bašta civilizace“. Naopak identitotvorný protivník komunismu, tedy „třídní nepřítel“, se pohyboval na časové ose. Idea radikálního dějinného pokroku se stala ústředním legitimizačním prvkem komunistického programu: pojetí revoluce coby lokomotivy dějin jako by komunisty zplnomocňovalo k tomu, aby se ve jménu historie dožadovali poslušnosti mas. Lenin věřil, že komunistické hnutí může urychlit běh dějin – podobně jako pozdně středověcí chiliasté, kteří doufali v bezprostřední návrat zlatého věku a snažili se násilím uspišit konec tohoto světa.⁴

Komunismus se tedy nacházel v trvalém časovém stresu, jenž pramenil z neustále se kupících lhůt a termínů vyměřených k dosažení konečného cíle.⁵ Už časový režim

Zu nostalgischen Strömungen im Spätmittelalter. In: WEBER, Gerd Wolfgang (ed.): *Idee, Gestalt, Geschichte: Festschrift Klaus von See. Studien zur europäischen Kulturtradition*. Odense, Odense University Press 1988, s. 187–222. Znovu otištěno in: GRAUS, František: *Ausgewählte Aufsätze (1959–1989)*. Stuttgart, J. Thorbecke 2002, s. 93–130. Z Grausovy studie je převzato i motto k tomuto textu. Svou statí chci vzdát hold tomuto velkému historikovi, jenž vždy viděl o kus dál a o něco jasněji než většina jeho současníků.

2 K pojmu pokroku viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Praha, OIKOYMENH 2009.

3 Citováno podle: BUCK-MORRIS, Susan: *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge (Massachusetts) – London, Massachusetts Institute of Technology Press 2000, s. 22.

4 Srv. PLAGGENBORG, Stefan: *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/M., Campus 2006; HANSON, Stephen E.: *Time and Revolution: Marxism and the Design of Soviet Institutions*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1997. Obecně ke koncepcím času v moderním myšlení srv. TARKOWSKA, Elżbieta: *Czas w społeczeństwie: Problemy, tradycje, kierunki badań*. Wrocław, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich 1987; POMIAN, Krzysztof: *Porządek czasu*. Gdańsk, Słowo/Obraz terytoria 2014; OSBORNE, Peter: *The Politics of Time: Modernity and Avant-Garde*. London, Verso 1995; DUX, Günter: *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1989; HARTOG, François: *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York, Columbia University Press 2015; LORENZ, Chris – BEVERNAGE, Berber (ed.): *Breaking Up Time: Negotiating the Borders Between Present, Past and Future*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

5 Viz PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 81.

Říjnové revoluce se vyznačoval rychlým sledem obrátů a převratů, vzestupů a pádů. Podle bolševického pojetí času se svět dělil na staré a nové, na předtím a potom, na dříve a nyní. S minulostí se nemilosrdně „účtovalo“. Ve dvacátých letech bolševici věřili, že žijí v jiné epoše než zbytek světa. Stalinismus leninské pojetí času převzal, a dokonce ještě dále rozvedl tím, že razantně zvýšil tempo dějin a rozšířil lidské ambice přetvářet svět. První pětiletkou, zahájenou roku 1929, měla být započata „nejrychlejší cesta ke komunismu“.⁶ A právě pětiletky se staly nástrojem, jenž měl světové dějiny podřídit komunistickému projektu. Strana vkročila do „heroického času“, v němž účelem lidského jednání bylo neustále uvádět v chod jednu revoluci za druhou (prozatím alespoň v hranicích socialistického státu). Pětiletky byly skutečně vydávány za „malé revoluce“.⁷ Nerovnoměrnost historického vývoje, jež nežádoucím způsobem fragmentovala přítomnost, měla být překonána jednotnou, totální utopií, která začíná právě teď, v již probíhající přítomnosti. Toto sblížení přítomného jednání s budoucím stavem dokládá, že komunistický utopismus čerpal svůj potenciál nikoliv z konvenčního pojetí utopie jako něčeho nereálného, nýbrž právě naopak z *jistoty* dějinného vývoje. Souřadnicemi komunistické utopie byly plány, data, čísla, jichž bylo lze dosáhnout *skutečným* jednáním tady a teď. Bolševický komunismus usiloval o překonání hranic mezi utopií a skutečností.⁸

Ve stalinismu se upevnila myšlenka, že historický čas se dá ovládnout a že komunisté jsou „pány času“. Ani tato představa nebyla v dějinách socialistického myšlení ničím novým. Již v *Německé ideologii* (1845–1847) položili Marx s Engelsem základy pro představu urychlení dějin, v němž ústřední roli hraje přítomné lidské jednání. Podle nich si ale komunistickou budoucnost nelze vykládat jako ideální, zatím neexistující stav, nýbrž jako „skutečné hnutí“, jako reálný proces, jenž překoná současný řád věcí. Skutečnost a utopie tu nejsou protiklady, jedna plynule přechází v druhou.⁹

V rámci tohoto univerzálně historického myšlenkového světa je také třeba chápat konkrétní komunistickou politiku. Jak podotýká americký historik Stephen Hanson, komunismus, zejména ve své stalinské fázi, neusiloval jen o hospodářskou efektivitu v liberálně-buržoazním smyslu. Bolševikům šlo spíše o to organizovat výrobu tak, aby mohli ovládnout a zrychlit čas, a to bez ohledu na náklady. Nepojímali čas jako

6 Tamtéž, s. 89.

7 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 36.

8 Viz SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208, zde s. 206. Pojem „utopie“ neužívám normativně ve smyslu „nereálné“ iluze atd., nýbrž jako souhrn praktických představ budoucího stavu, jako axiologický horizont převládající v určité epoše. (Viz MODZELEWSKI, Karol: *Zaženem dějin klisny! Vyznání potlučeného jezdcce*. Ostrava, Pant 2013, s. 77n.)

9 „Komunismus není pro nás *stav*, který má být vytvořen, není to *ideál*, podle kterého se má řídit skutečnost. Komunismem nazýváme *skutečné* hnutí, které zruší nynější stav. Podmínky tohoto hnutí vyplývají z dnešních předpokladů.“ (MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Německá ideologie*, sv. 1: *Feuerbach: Protiklad materialistického a idealistického nazírání*. Praha, Svoboda 1952, s. 35 (zvýrazněno v originále).)

neovlivnitelnou strukturu, ale jako tvárnou materii.¹⁰ Tento přístup, jež Hanson nazývá „plánovaným heroismem“,¹¹ se neomezoval na komunistické mocenské a intelektuální špičky, ale utvářel myšlení širokých vrstev zapojených do budování socialismu. Jak ukázal německý historik Jochen Hellbeck ve své studii o psaní deníků ve stalinském Rusku, chápali jejich autoři vlastní život jako součást *dějinné epochy* a sami sebe jako činorodé tvůrce dějin, kteří jsou povinni účastnit se budování nového socialistického světa.¹²

V tomto interpretativně zaměřeném eseji se pokusím rozpracovat dosavadní pojednání o pojetí času v komunismu,¹³ abych na základě československých, polských a východoněmeckých pramenů ohledal otázku, jak se komunistické myšlení o čase změnilo v období destalinizace.¹⁴ Přitom vycházím z předpokladu, že přelomový rok 1956 nelze chápat jen jako počátek úpadku komunistického systému a jeho ideologie, nýbrž také jako zrod nové epochy s vlastním, svébytným pojetím času. Účtování se stalinismem, jak je zahájil Nikita Chruščov, otráslou ideou „železných zákonů historického vývoje“ a posílilo smysl pro nahodilost a nepravidelnost, ba nelogičnost dějin. Tím se posílila autentičnost jednotlivých historických aktérů, kteří ne vždy museli jednat v souladu s velkými Dějinami. Zaujímá poststalinské pojetí času svébytné místo v dějinách komunistického projektu, mezi stalinismem s jeho komprimovaným, zrychleným časem, a pozdním socialismem, s jeho stagnací a bezčasím? Lze chápat poststalinismus jako ambivalentní epochu, jejíž rytmus byl určován napětím mezi traumatem stalinské minulosti a novým snem o komunistické utopii?

V rozboru zohledňuji dvě roviny komunistického jazyka: zaprvé ideologický předpis shora, tedy závazné ideologické texty a výroky vedoucích představitelů, jakož i texty stranické propagandy a historiografie; a zadruhé jejich adaptaci v každodenní ideologické mluvě, kterou zkoumám na lokálním rozhraní mezi stranou a společností, zejména v promluvách z krajských, okresních a podnikových stranických organizací. Na rozdíl od většiny dosavadních studií se tedy neomezují jen na rozbor oficiální ideologie. Zachytit se naopak snažím pojetí času, jak se projevovalo v zideologizovaném lokálním světě obyčejných komunistů. Zajímá mě interakce mezi ideologickými jazyky, jimiž se mluvilo na různých stupních stranické hierarchie. Jde mi o to, jaké motivy, výrazy, pojmy tu převažovaly, a to nezávisle

10 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. VII nn.; PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 97.

11 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. VII nn.

12 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006, s. 62.

13 Vedle citovaných prací Hansona a Plaggenbora srv. STITES, Richard: *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. Oxford – New York, Oxford University Press 1990; SCHLÖGEL, Karl: *Utopie als Notstandsdenken: Einige Überlegungen zur Diskussion über Utopie und Sowjetkommunismus*. In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.): *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*, München, Oldenbourg 2003, s. 77–96.

14 Ve studii využívám hlavně regionálních a lokálních archivů vládnoucích stran (PSDS, KSČ a SED). Spíše než o soustavné zpracování specifik jednotlivých států mi jde o zachycení převládajících tendencí ve východním bloku jako takovém.

na tom, jaký jim jednotliví řečníci připisovali smysl. Z bohatého souboru dokumentů, které jsem nashromáždil a které odrážejí pestré spektrum situací a událostí, byly nejcennějším pramenem protokoly krajských, okresních a podnikových schůzí strany. Jsou jediným dochovaným materiálem zachycujícím hlasy těch, kteří zpravidla nezanechali jiné pramenné stopy.¹⁵ Umožňují nám vhled do toho, jak oficiální ideologickou mluvu chápali, užívali a ke svým potřebám si upravovali řadoví straníci. Autentičnost tohoto pramene přitom nevnímám normativně v tom smyslu, zda či nakolik se výpovědi shodovaly se skutečným přesvědčením řečníků. Autentičnost zde chápu spíš ve smyslu platnosti a průraznosti výpovědí, které zaznívaly v diskusích a kontroverzích mezi pomyslnými póly stranické hierarchie – mezi „nahore“ a „dole“, centrem a periferií, vedením a základnou, aparátem a aktivem.

Výzkumy lokální stranické mluvy mají pochopitelně povahu sondy a nemohou si nárokovat reprezentativnost v kvantitativním smyslu. Mým cílem je stanovit několik hypotéz ohledně pojmu „poststalinismus“ jakožto možného východiska k novému přemýšlení o kontinuitě a přelomech v dějinách komunismu. Vzhledem k rozsáhlému množství použitého pramenného materiálu bylo možné vytyčit a charakterizovat několik ohnisek časové sémantiky, kterých se stranická mluva opakovaně dotýkala. Šlo zaprvé o rozpad představy lineárního času a posilování prvků cykličnosti, což nazývám „hybridizací času“; zadruhé, o restituci „autentické strany“ pomocí oživení lokální paměti soustředěné na každodenní život; zatřetí, o nostalgické obrazy předstalinických komunistických stran coby pravlasti opravdového soudružství; a začtvrté, o zpomalení dějin a rozostření pojmu revoluce. Pramenný výzkum se soustřeďuje na Polsko, Československo a Německou demokratickou republiku, tedy země, jež prošly rokem 1956 a obdobím destalinizace odlišným způsobem. To umožní zachytit rozmanitost proměn pojetí času ve východním bloku, ale i jeho převažující rysy.

Rozpad lineárního času

Nikita Chruščov patřil ještě k onomu druhu stranických vůdců, kteří věřili v dosažitelnost komunistické budoucnosti. V mobilizačních kampaních, jakož i v úsilí

15 Rozsáhlý pramenný výzkum jsem provedl v těchto archivních fondech: Pro SED: Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, fond Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Zentralkomitee Sozialistischer Einheitspartei Deutschlands, Abteilung für Agitation und Propaganda; Institut für Marxismus-Leninismus; Landeshauptarchiv Sachsen Anhalt – Abteilung Merseburg, fond SED Bezirk Halle (IV). Pro PSDS: Archiwum Akt Nowych, fond Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Wydział Organizacyjny, Wydział Propagandy a Zakład Historii Partii; Archiwum Państwowe w Katowicach, fond Komitet Wojewódzki PZPR w Katowicach. Pro KSČ: Archiv města Ostravy, fond Městský výbor KSČ Ostrava; Národní archiv, fondy Ústav dějin KSČ a Ústřední výbor KSČ; Státní oblastní archiv Litoměřice, fond Krajský výbor KSČ Ústí nad Labem; Státní okresní archiv Liberec, fond Okresní výbor KSČ Liberec; Zemský archiv v Opavě, fond Krajský výbor KSČ Ostrava.

„předběhnout čas“ komunisté pokračovali i po roce 1956, například když Chruščov oznámil, že komunismu bude dosaženo v roce 1980. Podle Stephena Hansona byla chruščovovská posedlost budoucností posledním výrazem „charismatického“, levičově revolučního pojetí času, jež mělo svůj počátek v myšlení Rosy Luxemburgové a Lva Trockého. Vyznačovalo se důrazem na masové kampaně a voláním po permanentní světové revoluci.¹⁶

Chruščovův tajný referát na dvacátém sjezdu sovětských komunistů vycházel z nového pojetí času, jež bylo podmíněno odsouzením stalinských zločinů. Chruščov nezpochybnil oficiální výklad revoluce, podle něž Stalin do roku 1934 zastával správnou leninskou linii. Sociálně-ekonomické výsledky revoluce, včetně první pětiletky, industrializace a kolektivizace venkova, i nadále vydával za úspěch. Hlavním smyslem tajného projevu však bylo zdůraznit epochální význam takzvaného kultu osobnosti a rozdělit dějiny komunismu na epochu před stalinismem a po něm. „Kult osobnosti“ se měl v tomto světle jevit jako umělá, skutečnému chodu dějin se vzpírající cézura. Mělo platit: čím méně významu připadne Stalinovi, tím více do popředí vystoupí zlatý věk předstalinického komunismu. A čím více Stalin nabývá na významu, tím více jsou porušovány zásady leninismu. Podle Chruščova šlo o to, „jak se *postupně* vytvářel kult Stalinovy osobnosti, který se v *určité etapě* stal zdrojem celé řady dalekosáhlých a velmi těžkých deformací stranických zásad, stranické demokracie a revoluční zákonnosti“.¹⁷

Mezi Chruščovovým dělením času na období před kultem a po něm a jazykovými prostředky, jimiž se toto pojetí času snažil popsat, však byl evidentní rozpor. Neboť se sice snaží „kult osobnosti“ vyčlenit z dějin jako jasně ohraničenou etapu, zároveň ovšem tvrdí, že se vytvářel postupně. V poslední části svého referátu přitom Chruščov hledá odpověď na otázku, proč se členové politbyra projevům „kultu osobnosti“ včas nevzepřeli, ale učinili tak až „na poslední chvíli“ – nutně si tedy jeho existenci neuvědomovali.¹⁸ Navíc slovník, jehož Chruščov k objasnění „kultu osobnosti“ užíval, byl nápadně nejednoznačný až mlhavý. V referátu často poukazyval na „složitý vývoj“ třicátých let a zdůrazňoval, že „členové politbyra pohlíželi na tyto otázky v různých obdobích různě“. Hovořil abstraktně o „praxi řízení, která se vytvořila v posledních letech Stalinova života“, o „situaci, která se v té době vytvořila“.¹⁹ Tato nejednoznačná rétorika podkopávala linearitu času a odlišovala se tím jak od stalinského heroismu, jež reprezentoval dokonale zorganizovaný budovatel-úderník, tak od trockistického charismatického-revolučního času, který živelně uhání do budoucnosti.

Poststalinisté se naproti tomu museli blížit k budoucnosti zatíženi břemenem zločinné minulosti. Jejich pojetí času proto nelze zúžit na prostý návrat k radikálním vizím budoucí společnosti z dvacátých let. Zátěž minulosti nutně působila při

16 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*.

17 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*. Praha, Rudé právo 1990, s. 2 (kurzívou zvýraznil autor).

18 *Tamtéž*, s. 38 nn.

19 *Tamtéž*.

výrobě nových rozvrhů budoucnosti jako brzda, jako určitá korektura. Například podle poststalinické učebnice *Základy marxismu-leninismu* z roku 1960, jež měla nahradit Stalinovy nechvalně známé *Stručné dějiny VKS(b)* coby nový stranický katechismus, neměla komunistická společnost znamenat konec dějin: „Je ovšem třeba mít na paměti,“ píše se v *Základech*, „že se s vítězstvím komunismu historický vývoj nezastaví, že se komunistická společnost bude ustavičně měnit a zdokonalovat. Nelze proto předpovídat, jaká bude po staletích, tím spíše pak po tisíciletích.“²⁰ Navzdory Chruščovovým pokusům oživit bolševický utopismus, které nejzřetelněji formuloval na dvaadvacátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1961, se lineární pojem revoluce z komunistické mluvy vytrácel. Chruščovovo pojmosloví, přes důraz na „revoluční obnovu“, se nápadně vyznačovalo častým užíváním motivů návratu a opakování: nyní jako by se budoucnost zračila pouze na pozadí návratu k „rehabilitované“ minulosti. Přímočará teleologie sociálně-politického času byla po Chruščovově referátu minulostí – poststalinisté museli vést neustálý boj proti tomuto konci dějinné jistoty.

Právě Chruščovovo užívání sémantiky návratu a opakování je zřejmým výrazem tohoto rozpadu přímočarosti.²¹ Je třeba ovšem podotknout, že nejprve šlo o užití negativní, neboť se pojilo s požadavkem, aby se „kult osobnosti“ již nikdy nemohl opakovat. „Tuto otázku,“ prohlašoval generální tajemník sovětských komunistů v tajném referátu, „musíme vážně rozebrat a správně analyzovat proto, abychom vyloučili jakoukoli možnost opakování být jen náznakem, podobností toho, co se vyskytovalo za Stalinova života, který projevoval zásadní nesnášenlivost ke kolektivnosti ve vedení i v práci a dopouštěl se hrubého násilí vůči všemu, co mu nejen odporovalo, ale co se mu zdálo, při jeho náladovosti a despotičnosti, že odporuje jeho směrnicím.“²² Již nikdy více „kult osobnosti“! Úpěnlivá snaha zabránit opakování stalinického teroru narušovala lineární pojetí času i proto, že přesné historické zařazení „kultu osobnosti“ zůstalo v Chruščovově podání nejasné. Existoval kult i nadále, nebo definitivně zmizel spolu se Stalinovým odchodem? Výklad kultu tudíž neustále kolísal mezi jasným omezením na Stalinovu osobu a mlhavou představou nadosobního a nadčasového „systému“ (pozoruhodné je rovněž rétorické rozlišování mezi „kultem osobnosti“ jako takovým a jeho „důsledky“, popřípadě „projevy“). Zabránit opakování kultu – toť příkaz dne: „Soudruzi! Aby se neopakovaly chyby minulosti, ústřední výbor se rozhodně staví proti kultu osobnosti. Soudíme, že jsme Stalina neúměrně zveličili. Je nesporné, že Stalin měl v minulosti velké zásluhy o stranu, o dělnickou třídu, o mezinárodní dělnické hnutí.“²³

Citované místo odhaluje důležitý poststalinický rozpor: potírat se mělo to, co již neexistovalo, neboť opakovat se může jen to, co již jednou skončilo. Zároveň

20 *Základy marxismu-leninismu*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

21 V hegelíanské a marxistické filozofii dějin nehraje pojem opakování žádnou roli. Naopak Søren Kierkegaard jej užívá ke kritice Hegelovy dialektiky. (Srv. GLÖCKNER, Dorothea: *Kierkegaards Begriff der Wiederholung: Eine Studie zu seinem Freiheitsverständnis*. Berlin, Walter de Gruyter 1998, s. 136 nn.)

22 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*, s. 5.

23 *Tamtéž*, s. 40.

bylo třeba obnovit „leninské principy socialistické demokracie“. Asociace mezi zamezením zla („kultu osobnosti“) a obnovením dobra (leninských principů), tedy minulou zkušeností korigovaná vize budoucnosti, byla pro poststalinskou temporálnost vposledku důležitější než revoluční mobilizace mas. Ústředním motivem komunistického chápání dějin se postupně stala představa „zlatého věku“, ležícího kdesi v předstalinské minulosti.

Pojem návratu byl všudypřítomným motivem poststalinské rétoriky. Władysław Gomułka, sám oběť stalinské perzekuce, příznačně zahájil svůj první projev po návratu k moci v říjnu 1956 odkazem na „možnost i nutnost mého návratu ke stranické práci“.²⁴ Motivy návratu a nového začátku sotva mohly být lépe spojeny než v tomto výroku. Gomułka rovněž razil pojem „uzavřeného historického období“ (*zamknięty okres historyczny*, respektive *okres miniony, ubiegły*), jež „se stalo nenávratnou minulostí“ (*przeszedł w niepowrotną przeszłość*). „Minulé období“ přerušilo zlatý věk komunismu, jeho přirozenou cestu, na niž bylo třeba se nyní vrátit. Jako oběť stalinských represí byl první tajemník polských komunistů příznakem minulosti posedlý ještě více než Chruščov a ve svých projevech na ni často odkazoval. Motiv minulého období dokonce utvářel i poststalinskou sebekritiku kovaných stalinistů, jako byl člen politbyra Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) Jakub Berman, spoluzodpovědný za činnost ministerstva veřejné bezpečnosti. V říjnu 1956 i on zúčtoval s „minulým obdobím“ – byť jeho soud nemohl být úplně jednoznačný:

„Minulé období, ve kterém jsme skutečněvali v zásadě správnou politickou linii, když jsme hledali pro nás nejvhodnější způsoby budování socialismu, bylo zároveň poznamenáno systémem řízení, jenž se vyznačoval sílícími centralistickými a byrokratickými tendencemi, což vedlo k deformacím, které způsobily velké škody v oblasti politické, hospodářské i kulturní. Tento systém řízení, dnes právem ostře kritizovaný, jsme tehdy pokládali za výsledek nutného historického vývoje a – v souladu s obecným přesvědčením v našem táboře – jsme jej s určitými modifikacemi uplatňovali.“²⁵

V ideologické mluvě polských komunistů se představa návratu před neblahé minulé období vyskytovala nejčastěji jako „návrat k Leninovi“, jak to vyjádřil tajemník a člen politbyra Ústředního výboru PSDS Jerzy Morawski: „Návrat k Leninovi znamená, že strana se opět přiblíží národu, že lidem se bude lépe žít, a to je náš hlavní a nejdůležitější úkol.“²⁶ Podobné promluvy stavěly sémantický most mezi návratem a vylepšenou budoucností. Mluvílo se často o „návratu k masám“, jimž se během stalinismu stranické vedení odcizilo („odtrženost od mas“). Na jedné straně motiv návratu evokoval obraz jiné, lepší minulosti, zejména zlatý věk skutečného

24 GOMUŁKA, Władysław: *Przemówienia, październik 1956 – wrzesień 1957*. Warszawa, Książka i Wiedza 1957, s. 7.

25 *Viz Nowe Drogi*, roč. 10, č. 10 (1956), s. 91.

26 *Archiwum Akt Nowych*, Warszawa (dále AAN), fond (f.) Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), Wydział Organizacyjny (237/VII)-3268, Komitet Wojewódzki (KW) PZPR Łódź, záznam z plenární schůze Wojvodského výboru PSDS v Lodži 10.3.1956, folio 163.

leninismu. Zároveň komunisté zdůrazňovali, že návrat ke stalinismu již není možný a že tato kapitola minulosti je nenávratně uzavřena. Negativní kontrast tudíž tvořila nejenom kapitalistická „prehistorie“, nýbrž i zavržené stalinské mezidobí. Tak vznikla nová, pro poststalinismus typická rozmanitost (ba až směsice) různých obrazů minulosti, z nichž žádný nebyl jasně dominantní.

Toto nové pojetí času se odráželo také v pojmech obnovy a obrody. „Obrodná vlna ve stranickém životě“²⁷ a podobné obraty odrážely poststalinskou víru v existenci lepšího světa, lepších poměrů v minulosti. „Obroda“, jak se o ní hovořilo například na stranické konferenci v Čenstochové v prosinci 1956, „musí zvítězit nad špatnými pracovními metodami, které se nakupily v minulém období“.²⁸ Zároveň se měla obroda rozšířit na všechny oblasti i mimo stranický život, do průmyslu a hospodářství, kde se kritizovala „pomalá obnova“: „Obnova obchodu,“ zaznělo na okresní konferenci PSDS v Těšíně v prosinci 1956, „postupuje hlemýžďím tempem, neboť je bržděna nadměrnou centralizací.“²⁹ Pojmů kultu osobnosti i obnovy se v každodenní stranické mluvě často užívalo ke kritice lokálních aparátů, které údajně brzdily vývoj, bránily změnám či jinak zpomalovaly poststalinskou nápravu.

Motiv obnovy zvěstoval nástup cykličnosti ideologické mluvy v pozdním socialismu, jak ji popisuje Alexei Yurchak (*rétorická cirkularita*). Například v určitém textu se vytyčovaly úkoly do budoucna, které byly na dřívějším místě v témž textu označeny za již splněné.³⁰ Tento vyprávěcí způsob se v poststalinismu objevoval například při konstruování příčinných vztahů, a to jak ve vztahu k minulosti, tak ke kýžené budoucnosti. Pěknou ukázkou najdeme v komentáři k novým statutům Komunistické strany Československa z roku 1958: „V podstatě jde o to, aby bylo možno soustředit převážnou část vlivu a sil stranických organizací a komunistů na práci mezi masami pracujících. V tomto smyslu hovoří celostátní konference přímo o nutnosti provést obrat v pojetí a metodách práce. K tomu je nejdůležitější úsilí o plné obnovení a důsledné uplatňování leninských norem a zásad v životě strany.“³¹

Pozoruhodné tu je, že přes významový rozdíl mezi výrazy „obrat“ a „úsilí o plné obnovení“ – první odkazuje na zahájení něčeho nového, zatímco druhý spíše na návrat do minulosti – se tu používají jako výrazy navzájem se doplňující. Místy tato cirkulární uzavřenost přechází v úplnou tautologii, kdy se dvě výpovědi, místo aby jedna vysvětlovala druhou, navzájem potvrzují, konstatují v podstatě totéž, a tudíž

27 *Archiwum Państwowe w Katowicach* (dále *AP Katowice*), f. KW PZPR Katowice, 313/XXVI/2, Komitet Powiatowy (KP) PZPR Częstochowa, Protokół z zebrania wyborczego POP przy Odlewni i Emalierni „Blachonia“, 25.11.1956, folio 38.

28 *Tamtéž*, 313/1/3, KP PZPR Częstochowa, Materiały z VIII Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej KP PZPR, 11.–12.12.1956, folio 35.

29 *Tamtéž*, 310/1/7, KP PZPR Cieszyn, Materiały z Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej, 11.12.1956, folio 10.

30 YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2006, s. 71 nn. a 284.

31 RYKL, Leopold: *Stanovy Komunistické strany Československa – ztělesnění leninských norem stranického života a zásad vedení*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 4.

příčinný vztah prakticky ruší: „Konečné vítězství komunismu nad kapitalismem,“ pokračuje komentář ke stanovám, „je zcela jisté, především proto, že vývoj lidstva zákonitě spěje ke komunistické společnosti.“³² Jiným příkladem tohoto jevu jsou zprávy o schůzích, které po „živé diskusi“ dospěly k předem stanoveným závěrům a usnesením. Například účastníci semináře Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*) o *Nástinu dějin německého dělnického hnutí*³³ v cementárně v Desavě ze srpna 1962 shrnuli výsledek svých diskusí v závěru, že „budoucnost patří socialismu a že kolo dějin nelze obrátit zpět“.³⁴ Spíše než stalinskou jistotu dějinného vývoje odrážela tato cyklická uzavřenost ochromení, znehybnění dějin, které se naplno prosadilo od sedmdesátých let.

Rétorika „zákonitostí“ zůstala jedním z pilířů poststalinské mluvy, byť sílíci užívání výrazů jako „obnova“ nebo „obroda“ znatelně otupovalo její přímočarost a průbojnost. Navíc výroky o vytyčených cílech byly často vyjadřovány pomocí spleťtých, nepřehledných větných celků. V češtině a dalších slovanských jazycích se tato tendence projevila v nadměrném hromadění substantiv, v užívání tautologie, klimaxu a několikanásobných větných členů. Dobře to dokládá následující pasáž z komentáře ke statutu KSČ: „Úspěšné rozvíjení a zesilování boje lidových mas za socialismus i komunismus je zákonitě podmíněno správným vedením komunistické strany. Neboť to, že se zrodila komunistická strana, že se komunisté zúčastňují boje lidových mas, že organizují a řídí tento boj, je také nevyhnutelným plodem zákonitého vývoje společnosti.“³⁵

Motivy návratu a obnovy však způsobovaly i obtíže, a to hlavně tehdy, když stranická vedení měla odůvodnit radikální změny v politice strany. Ožehavé byly zejména otázky hospodářských reforem šedesátých let. Když se v Jednotné socialistické straně Německa diskutovalo o takzvaném Novém ekonomickém systému, jež v polovině šedesátých let spustil generální tajemník Ústředního výboru SED a předseda Státní rady NDR Walter Ulbricht, němečtí straníci často přirovnávali tento reformní projekt k Leninově Nové ekonomické politice (NEP) z dvacátých let, která údajně obsahovala prvky návratu ke kapitalismu a kterou Stalin později vydával za „pouhou taktiku“.³⁶ Vedení SED sice tvrdilo, že jednotlivé fáze rozvoje výrobních vztahů odpovídaly „objektivním i subjektivním podmínkám“, a byly tudíž v souladu s kýženým chodem dějin. Zároveň však muselo vysvětlovat, že nové prvky Nového ekonomického systému byly skutečně nové a že nešlo o žádný návrat do minulosti. Právě onen vnější tlak, kvůli kterému bylo nutno neustále poukazovat na nebezpečí dějinného zvratu, byl pro poststalinskou ideologickou mluvu příznačný: „Je nezbytné vyjasnit,“ zaznělo například na semináři ideologických

32 Tamtéž, s. 5.

33 *Grundriß der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Berlin, Zentralkomitee der SED 1963.

34 *Landeshauptarchiv Sachsen Anhalt – Abteilung Merseburg* (dále *LHASA Merseburg*), f. SED Bezirk Halle, SED-Kreisleitung Dessau, IV/406/241, Diskussionen über den „Grundriß“, 23.8.1962, folio 30.

35 RYKL, L.: *Stanovy Komunistické strany Československa*, s. 6.

36 Viz HILDERMEIER, Manfred: *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991*. München, C. H. Beck 1998, s. 233–262.

pracovníků SED v roce 1966, „že Nový ekonomický systém plánování a řízení není návratem ke kapitalistickým metodám, nýbrž důsledným završením naší hospodářské politiky.“³⁷ Právě v těchto výrocích, které podle situace různě vykládaly motiv návratu, se dobře odráží typicky poststalinská hybridizace pojetí času a dějin.³⁸

Abychom poststalinské pojetí času uchopili přesněji, použijeme typologii Stephena Hansona, která rozlišuje tři vzájemně si konkurující koncepce času v socialistickém a komunistickém hnutí. První je radikálně levicový, „charismatický“ čas, jenž cílí na urychlené dosažení komunismu (Trockij, Luxemburgová, Chruščov). Následuje centristický, „neotradicionální“ model, jenž zachovává věrnost zásadám dřívějších revolucionářů a „otců-zakladatelů“ (Kautsky, Lenin, Zinovjev, Stalin, Brežněv, Gorbačov). A jako třetí se uplatňuje pravicové, „racionálně legální“ pojetí času, které je orientováno na pozvolnou evoluci směrem k socialismu, respektive komunismu (Bernstein, Bucharin, Malenkov). Poststalinské pojetí času se v tomto pohledu jeví jako lavírování mezi Malenkovovým evolučním socioekonomismem a chruščovovským kampaňovitým radikalismem. Oba protipóly byly nakonec sloučeny v brežněvovském centristickém modelu: pozdně socialistické „revoluční vyčkávání“ se vzpíralo jak levému radikalismu, tak pravému evolucionismu a hájilo ideologický *status quo*.³⁹

Z tohoto splynutí různých časových koncepcí se později zrodil pojem „rozvinutého socialismu“. Nejpregnantněji byl vyjádřen v NDR za Ericha Honeckera, první jeho příznaky se však ohlašovaly již v šedesátých letech v pozdním období Ulbrichtově, kdy se rétorika dynamického rozvoje a vědecko-technické revoluce mísila s motivy sociálně-ekonomické stagnace.⁴⁰ Příznačný byl v téže době i vývoj v Polsku, kde se šedesátá léta – na rozdíl od revoluční atmosféry panující bezprostředně po „polském říjnu“ roku 1956 – jevila jako období stagnace. Tento pocit ustrnutí vyjadřovala výstižně často užívaná klišé jako „nehybnost“ (*bezruch*) nebo *mała stabilizacja*. Naproti tomu Gomułkův nástupce Edward Gierek se stylizoval do obrazu dynamického politika manažerského střihu.⁴¹ Ústředním ideologickým

37 Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin (dále SAPMO), f. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (DY 30), Abteilung für Agitation und Propaganda, DY 30/IV A2/9.07/252, Seminarplan: Probleme der V. Hauptperiode, 22.2.1966, nestránkováno.

38 K tomu viz HARDERS, Gerd: *Der gerade Kreis: Nietzsche und die Geschichte der Ewigen Wiederkehr*. Berlin, Duncker & Humblot 2007, s. 13 nn.; AMTMANN-CHORNITZER, Claudia: „Schöne Welt, wo bist du?“ *Die Rückkehr des Goldenen Zeitalters in geschichtsphilosophischen Gedichten von Schiller, Novalis und Hölderlin*. Erlangen, Palm & Enke 1997, s. 3.

39 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 68.

40 Viz SABROW, Martin: Zukunftspathos als Legitimationsressource: Zu Charakter und Wandel des Fortschrittsparadigmas in der DDR. In: HAUPT, Heinz-Gerhard – REQUATE, Jörg (ed.): *Aufbruch in die Zukunft: Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel*. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft 2004, s. 165–184, zde s. 178 n.

41 Viz ZAREMBA, Marcin: Drugi stopień drabiny: Kult pierwszych sekretarzy w Polsce. In: STOLA, Dariusz – ZAREMBA, Marcin (ed.): *PRL: Trwanie i zmiana*. Warszawa, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania 2003, s. 39–74; EISLER, Jerzy: „Siedmiu wspaniałych“. *Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*. Warszawa, Czerwone i Czarne 2014.

prvkem sedmdesátých let ve východním bloku tedy již nebyl pojem revoluce, nýbrž reformy, později pak (od konce sedmdesátých let) „zdokonalení“, jak znělo oficiální komunistické označení. Západní kritika a domácí opozice používaly pojem „stagnace“.⁴² Časový model takzvaného reálného socialismu se vyznačoval častým užíváním výrazů evokujících stabilitu, trvání a kontinuitu, jako například „vývoj“ nebo „zrání“, které zamlžovaly, nebo přímo na vedlejší kolej odstavovaly vizi dosažení komunismu.⁴³ Přítomnost se „protahovala“, cílem politiky bylo především zařídit se tady a teď. Sítilo cyklické vnímání času, které se odráželo v monotonním opakování stejných figur v ideologické mluvě. Nová fakta bylo možné popisovat a vysvětlovat jen na pozadí faktů již stanovených.⁴⁴ Spíše než vývoj s otevřeným koncem přinášely cyklické prvky neustále se opakující prožitek téhož.

Obecně vzato spočívá cyklické pojetí času v myšlence návratu prapočátečního dění, jak se to ve světě přírody projevuje v opakování ročních dob.⁴⁵ Návrat k prapočátku zase evokuje ideu obrody či znovuzrození. Zmínit lze v tomto ohledu například motiv českého národního obrození nebo obrodného procesu, jenž byl ústřední metaforou pražského jara 1968. *Akční program KSČ* z dubna 1968 opakovaně užívá pojmu „obroda“. Například dvacátý sjezd sovětských komunistů je tu označován za „obrodný podnět“, zatímco samotný *Akční program* se měl stát „programem obrody socialistického úsilí v naší zemi“.⁴⁶

Cyklický model času znamená – slovy filozofa Gerda Harderse – že se vytrácí přítomností vytvářená hranice mezi minulostí a budoucností, že budoucnost a minulost jsou v podstatě totožné.⁴⁷ Tento stav však v poststalinismu ještě nenastal, neboť motivy návratu k leninismu, obrody a zlatého věku revoluce sice velebily minulost, ale zároveň ještě odkazovaly na kvalitativně novou budoucnost. Závěrem tedy můžeme stanovit první hypotézu, že poststalinické pojetí času nebylo jednoznačně ovládáno už ani lineárním, ale ještě ani cyklickým modelem. Spíše tu máme co činit s koexistencí a prolínáním různých časových perspektiv. Cyklické pojetí času, představa návratu a finalistický obraz světa nebyly v rozporu, nýbrž vytvářely hybridní stav. Ten ostatně odpovídal převažujícímu pojetí času v druhé polovině dvacátého století, jež Harders charakterizuje jako „rozpad jednotné představy času“ (*Auflösung der Einheitlichkeit der Zeitvorstellung*), způsobený hlavně zesílenou reflexí o minulosti. Tento smíšený, hybridní model času neznámá, že „postulujeme návrat k domněle antickým představám cyklického času, nýbrž že se vůbec

42 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 176; MIJNSSEN, Ivo: Heldenkult und Bringschuld: Hyperstabilität in der Heldenstadt Tula unter Brežněv. In: BELGE, Boris – DEUERLEIN, Martin (ed.): *Goldenes Zeitalter der Stagnation? Perspektiven auf die sowjetische Ordnung der Brežnev-Ära*. Tübingen, Mohr – Siebeck 2014, s. 37–53, zde s. 51.

43 PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 98 nn. (viz pozn. 4).

44 Viz YURCHAK, A.: *Everything Was Forever, Until It Was No More*, s. 284 (viz pozn. 30).

45 Viz DUX, Günter: *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1989, s. 223.

46 *Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. dubna 1968*. Praha, Svoboda 1968, s. 6 a 64.

47 HARDERS, G.: *Der gerade Kreis*, s. 9 (viz pozn. 37).

obnažuje perspektivnost našich pojetí času.⁴⁸ Uvědomování si této perspektivnosti a zvýšený cit pro nepředvídatelnost dějin byly nejdůležitějším příspěvkem poststalinismu ke komunistickému – a možná vůbec pozdně modernímu – pojetí času.

Restituce stranické paměti

Komunistické pojetí dějin a času bylo po roce 1956 utvářeno dvěma činiteli: rehabilitací obětí stalinismu a restaurací „autentické“ paměti strany. Ani jeden z těchto jevů předtím marxistická teorie nijak neprobírala, takže komunisté byli postaveni před docela novou situaci.

V Polsku začaly rehabilitační procesy již v roce 1953 a po roce 1956 v nich Gomułka pokračoval s ještě větší vervou. Polský příklad následovaly další země sovětského bloku.⁴⁹ Pro polské komunisty měly rehabilitace dvojí význam. Vztahovaly se jak na vlastní období stalinismu v Polsku (1948–1953), tak i na stalinský teror v Sovětském svazu ve třicátých letech, jemuž padlo za oběť mnoho polských komunistů. Zvláště palčivá byla pro komunistickou paměť otázka Stalinem nařízeného rozpuštění Komunistické strany Polska (*Komunistyczna Partia Polski* – KPP) v roce 1938 a následné perzekuce jejích členů. Rehabilitace této strany tak měla svého druhu terapeutickou funkci: měla zahojit bolest, zároveň však také odčiněním křivd znovu oživit zlatý věk opravdového leninismu. I když stranická rétorika po roce 1956 zdůrazňovala její „chyby“ a „přehmaty“, ztělesňovala meziválečná Komunistická strana Polska i přesto onen ztracený zářný věk, který byl násilně ukončen stalinismem. Tento zjara 1956 hojně rozšířený motiv trefně vyjádřil člen Vojvodského výboru PSDS v Lodži: „Myslím, že je to velmi důležité, velmi hluboké... Bolí nás to všechny, nejenom členy KPP, ale nás všechny, soudruzi, starší i mladší. (...) Proč? Protože je to naše strana, protože tato strana vychovala ty nejlepší vedoucí funkcionáře, celou plejádu vůdčích osobností, dobré pracovníky, protože tato strana byla nejlepší leninskou stranou, jednou z nejlepších v Kominterně!“⁵⁰

Přesto byla rehabilitace Komunistické strany Polska spornou otázkou: je možné rehabilitovat prostě všechny, i exponované, nechvalně proslulé stalinisty, kteří sami později upadli v soukolí stalinských čistek? Toto dilema pramenilo z faktu, že tato strana byla sice jednak vnímána jako oběť, zároveň ovšem byl připomínán její dogmatismus ve třicátých letech, kvůli němuž se z pohledu roku 1956 zčásti ocitla nepřátelském táboře. Celkem vzato zůstal vztah PSDS k její komunistické předchůdkyni ambivalentní: Komunistická strana Polska byla akceptována jako součást tradice, zároveň se však poukazovalo na její nedokonalost. Významná byla

48 *Tamtéž*, s. 13.

49 Srv. WEBER, Hermann: „Weiße Flecken“ in der Geschichte: Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung, Frankfurt/M., LinksDruck 1990, s. 43–79; BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha. Prostor 2001, s. 102–116.

50 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-3268, KW PZPR Łódź, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS v Lodži 10.3.1956, folio 92.

i skutečnost, že sám Gomułka jako hlavní postava poststalinské obrody byl před válkou členem KPP.⁵¹

Rehabilitace byla ústředním pojmem i pro Chruščova. Ve svém tajném referátu několikrát použil spíše lakonických obrátů, jako například „tito soudruzi byli posmrtně rehabilitováni“. Odvolávání na „zlatý věk“ skutečného, předstalinského leninismu bylo pro sovětské poststalinisty do té míry poněkud delikátní, že ne všechny staré bolševiky bylo možno ukazovat v kladném světle. „Bucharinci“, „kameněvci“ a pochopitelně trockisté platili i nadále za nepřátele strany a lidu, jejichž likvidaci Chruščov i po roce 1956 schvaloval jako nevyhnutelnou. Ale i pokud šlo o perzekuci osob evidentně nevinných, jako například v případě takzvané leningradské aféry z konce čtyřicátých let, byl Chruščov ve vzývání zlatého věku leninismu spíše zdrženlivý. Jeho hrdiny nevychvaluje nijak entuziasticky, spíš užívá strohého, neutrálního stylu, prostě konstatuje fakta.⁵²

Zdá se tedy, že účinek rehabilitací na chápání času byl spíš matoucí. Bylo tomu tak i proto, že o obětech stalinských represí existovaly jen nejisté údaje. Jak poznamenal ruský historik Alexander Etkind, jedinou jistotou co do rozsahu stalinských represí byla právě tato nejistota.⁵³ Nicméně i Etkind chápe rehabilitace především jako individuální akt morálního odčinění, jako kompenzaci obětí, byť opovržení, jemuž byli trestanci po svém propuštění z Gulagu vystaveni, odhalovalo spíše tragický rozměr, či dokonce fiktivnost rehabilitací.⁵⁴ Rehabilitace byly s to přetvářet panující pojetí času pouze tehdy, jestliže efektivně oživily ideu zlatého věku leninismu a tím dokázaly mobilizovat stranické masy; jestliže poskytovaly nejenom kompenzaci a odčinění, nýbrž zároveň evokovaly představu návratu minulých slavných bojů a soudružské solidarity. V Československu a částečně v Polsku rehabilitace razily cestu k historickému přehodnocení epoch, jež byly za stalinismu marginalizovány nebo očerňovány, jako například meziválečné období. Důležitou roli hrálo i zpřístupnění stranických archivů v souvislosti se zkoumáním čistek z padesátých let, a tím také očištění profesionálních historiků, jimiž Stalin pohrdal coby „archivními kryсами“.⁵⁵

51 Ke Gomułkově činnosti v KPP viz PRZAMOWSKA, Anita: *Władysław Gomułka: A Biography*. London, I. B. Tauris & Co. 2016, s. 31–78; EISLER, J.: „*Siedmiu wspaniałych*“, s. 175–178 (viz pozn. 41). Ambivalentní postoj PSDS ke KPP po roce 1956 se odráží i v jubilejním článku tajemníka ÚV PSDS a ministra zemědělství Edwarda Ochaba z roku 1958 (OCHAB, Edward: Nieprzemijające wartości tradycji KPP. In: *Nowe Drogi*, roč. 12, č. 12 (1958), s. 3–14).

52 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*, s. 27 n. (viz pozn. 17).

53 ETKIND, Alexander: *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford, Stanford University Press 2013, s. 10.

54 *Tamtéž*, s. 59.

55 „Kdo kromě nepolepšitelných byrokratů může spoléhat jen na pouhé papírové dokumenty? Kdo kromě archivních krys nechápe, že strany a vůdce je třeba prověřovat především podle jejich skutků, a nejen podle jejich deklarací?“ (STALIN, Josef V.: O některých otázkách dějin bolševismu: Dopis redakci časopisu „Proletářská revoluce“. In: *TÝŽ: Otázky leninismu*. Praha, Svoboda 1952, s. 352–363, zde s. 359.) K poststalinskému paradigmatu v historické vědě srv. MARKWICK, Roger D.: *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography 1956–1957*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan 2001; SOMMER, Vítězslav:

Účinnějším způsobem, jak se navrátit ke „skutečnému leninismu“, byla péče o údajně autentickou stranickou paměť, a to prostřednictvím sběru a vydávání vzpomínek „stranických veteránů“. Kampaně sběru těchto pamětí, odstartované vedením komunistických stran po roce 1956, měly původně za cíl shromažďovat materiál, jenž by se dal propagandisticky využít jako „vzor pro mladou generaci“. Tato „historická práce“ skutečně nabyla koncem padesátých let ve stranických základnách masového charakteru.⁵⁶ Hlavně polské vedení se snažilo podporou lokálních dějin komunistického hnutí posílit svou jinak chabou popularitu ve společnosti.⁵⁷

Jak však bylo v době poststalinismu běžné, dostaly direktivy z ústředí v lokálních podmínkách často zcela jiný směr. Názorným příkladem takových „odchylek“, „nejasností“ a „nesprávných interpretací“, které podkopávaly homogenizační úsilí stranických ideologů, jsou kontroverze, jež vypukly koncem padesátých let v lokálních organizacích SED v souvislosti s výročím německé Listopadové revoluce z roku 1918.⁵⁸ Tyto debaty nakonec Walter Ulbricht – po sérii „ideologických nejasností“ – ukončil tím, že Listopadovou revoluci autoritativně označil za buržoazní. Ani to však již nemohlo zadusit polyfonii lokálních hlasů. Desítky stranických organizací a pracovních kolektivů zahltily ústřední výbor brožurami a sborníky pamětí, které cenzoři nestačili uvádět „na pravou míru“. Mnohé z nich byly z pohledu stranického vedení ideologicky závadné, trpěly nejasnostmi a omyly – hlavně proto, že mnohdy zachycovaly nejen hrdinný revoluční boj, ale i triviální každodennost a nerevoluční stránky dělnického života. Prudké spory vyvolaly například paměti havířů z měděných dolů v Mansfeldu (kraj Halle), které bez příkras zachycovaly

Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970). Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 153–252; CZYŻEWSKI, Andrzej: *Destalinizacja polskiej nauki historycznej w drugiej połowie lat 50. XX wieku.* Warszawa, Polskie Wydawnictwo Naukowe 2007; LOKATIS, Siegfried: *Der rote Faden: Kommunistische Partei-geschichte und Zensur unter Walter Ulbricht.* Köln/R., Böhlau 2003, s. 33–62.

56 Viz VIERNEISEL, Beatrice: Das Erinnerungsarchiv: Lebenszeugnisse als Quellengruppe im IML beim ZK der SED. In: SABROW, Martin (ed.): *Verwaltete Vergangenheit.* Leipzig, Akademische Verlagsgesellschaft 1997, s. 117–144, zde s. 129.

57 Z velkého počtu pamětí polských stranických veteránů vydaných Ústavem dějin strany při ÚV PSDS viz např. WACHOWSKA, Barbara (ed.): *Strajki włóknarzy Łódzkich 1923–1938.* Łódź, Łódzkie 1962; *Wspomnienia działaczy KPP.* Łódź, Łódzkie 1962; KAŁUŻA, Adam – RECHOWICZ, Henryk (ed.): *Wspomnienia komunistów śląskich.* Katowice, Śląski Instytut Naukowy 1962; WAJNTRAUB, Anna (ed.): *Wspomnienia warszawskich peperowców.* Warszawa, Książka i Wiedza 1963; RECHOWICZ, Henryk (ed.): *Z lat walki: Wspomnienia śląskich peperowców.* Katowice, Śląsk 1966; *Wspomnienia weteranów rewolucji 1905 i 1917 roku.* Łódź, Łódzkie 1967; *Na granicy epok.* Warszawa, Książka i Wiedza 1967; KANTYKA, Jan – RECHOWICZ, Henryk (ed.): *Wierni sprawie.* Katowice, Śląsk 1968; BORKOWICZ, Leonard (ed.): *Komuniści: Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski.* Warszawa, Książka i Wiedza 1969; BORTNOWSKA, Hanna (ed.): *Czas wielkiej próby.* Warszawa, Książka i Wiedza 1969.

58 Viz KEßLER, Mario: *Die Novemberrevolution und ihre Räte: Die DDR-Debatten des Jahres 1958 und die internationale Forschung.* Berlin, Helle Panke 2008; LOKATIS, S.: *Der rote Faden,* s. 97–118.

dělnický život v době první světové války.⁵⁹ Jak poznamenal jeden z mansfeldských funkcionářů, spíše než jako revoluční síla působili horníci v pamětech jako „pechvóglové“ a „tupá zvířata“.⁶⁰

Zaměření na banální každodennost vyjadřovalo však hlubší politicko-mentální změnu. V dělnických pamětech se dějiny revoluce mísí s každodenními banalitami, vzájemně se ovlivňují, i když pamětníci spíše odmítají vliv velkých politických Dějin, velké Revoluce. Prolínání každodennosti a dějin se samozřejmě neobnažuje až v poststalinismu, neboť důraz na všední den je typickým znakem vyprávění většiny „obyčejných lidí“. Nové však bylo to, že tyto obrazy každodennosti se dostaly do polooficiální stranické mluvy. To by ve stalinismu bývalo sotva možné.

Prolínání každodennosti a dějin trefně vyjádřil Karel Kosík v *Dialektice konkrétního*: Každodennost není protikladem dějin, neboť teprve v jejich střetnutí, ve vzájemném narušení se tento protiklad vůbec dostává na světlo. Každodennost – práce v šachtě, pravidelně se opakující slavnosti a podobně – se zjeví teprve tehdy, jestliže je narušena dějinami, tedy válkou nebo revolucí. Zároveň však i dějiny jsou prolнутy každodenností, přeci i válka a poválečná doba si zřizují svoji každodennost. To platí i pro revoluci a budování socialismu, i tady se překonává protiklad mezi domněle přirozenou každodenností a transcendentálními dějinami. Kosík píše, že „radikální oddělení každodennosti od proměnlivosti a dějinnosti vede na jedné straně k *mystifikaci dějin*, které se objevují jako císař na koni a Dějiny, na druhé straně k *vyprázdnění každodennosti*, k banalitě a ‘náboženství všedního života’“. Každodennost oddělená od dějin je vyprázdněna k absurdní nezměnitelnosti a dějiny odtržené od každodennosti se přeměňují v absurdně *bezmocný* kolos, který do každodennosti vtrhává jako katastrofa, ale nemůže ji změnit, tj. odstranit její banalitu a naplnit ji obsahem.“⁶¹

Prolínání každodennosti a dějin se ukazuje i v samotné kompozici dělnických pamětí. Často nejsou pořádány do tematicky oddělených odstavců, ale skládají se z volných bloků, které neplánovitě kupí různá témata a časové roviny. Osobní situace, rodinné události, sňatek, děti, koupě domku a podobně se mísí s líčením poměrů pracovních, které je zase protkáno popisy politické, odborové, revoluční a stávkové činnosti, protifašistického odboje atd. Někdejší stalinská monumentalita dějin je narušována líčením materiální nouze – tělesných potřeb, zápachu na šachtě, špíny, nemoci, úděsných podmínek hygienických. Ačkoliv toto místy až rabelaisovské vykreslování tělesnosti slouží zejména k tomu, aby se zvýraznil pokrok dosažený po roce 1945, nelze přehlédnout tendenci ke karnevalové podvratnosti, jak o ní pojednává Michail Bachtin.⁶²

59 JONAS, Wolfgang: *Erlebnisberichte der Mansfeld-Kumpel*. Berlin, Tribüne 1957, s. 13.

60 SAPMO, f. DY 30/IV 2/9.07/222, Protokoll der Konferenz über das Buch des Genossen Dr. Wolfgang Jonas, 2.6.1958, folio 157 nn.

61 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963, s. 56. Zvýrazněno v původním textu.

62 Viz BACHTIN, Michail Michajlovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Argo 2007.

Obecně věnovaly poststalinské memoáry všednímu dni obyčejného dělníka více prostoru než velkým dějinám revoluce. Znovuobjevení „malého člověka“, lokálního prostoru a všedního dne ztělesňovalo návrat konkrétních společenských aktérů na jeviště dějin, na němž za stalinismu dominovaly spíše abstraktní masy a všeobjímající čas velkých dějin. Místo omílání frází o „železných zákonitostech historického vývoje“ usilovali nyní historikové o rekonstrukci zaniklého světa dělnické každodennosti, v němž se měla uskutečnit opravdová, totiž nestalinská revoluce. Od nynějška měli konkrétní jednotlivci, lidé z masa a kostí, se všemi svými nedokonalostmi a chybami, znovu nabýt role tvůrců dějin.

Rozklizování stalinských ideologických schémat vychází dobře najevo také v českých dělnických pamětech z šedesátých let.⁶³ Například vzpomínky na libereckou Textilanu z roku 1965, podobně jako mansfeldské hornické memoáry, oslabují jasné uspořádání revolučního času tím, že podávají ambivalentní obraz „vymírající“ buržoazie. Ve středu pozornosti není nelítostný boj proti buržoazii, ale válka jako taková, její každodennost a svízelná sociální situace dělnictva. Majiteli továrny Theodoru Liebigovi jsou tu připisovány zásluhy o rozvoj továrny, je vyzdvihován jeho umírněný postoj za první světové války.⁶⁴ V líčení války chybí typická protiburžoazní rétorika, ba právě naopak, příspěvky podávají zprávu o blahodárné činnosti „barona Liebiga“ a jeho manželky, jako bylo například zřízení vojenského špitálu. Lokální komunistická paměť se tu musila vypořádat s novým typem kapitalistického podnikatele, který – podobně jako slavnější Tomáš Baťa⁶⁵ – uskutečňoval patriarchální sociální politiku pro své zaměstnance. Proto jej nešlo tak snadno prezentovat jako zavilého nepřítele dělnické třídy, byť jeho sociální opatření bylo možné vydávat za strategický kalkul s cílem chlácholit dělníky a otupit protest spíš než za lidumilství. Liebig sice údajně štěpil jednotu dělnické třídy, zároveň byl ale tento záporný obraz vyvážen chválou jeho modernizačních výdobytků („jedna z technicky nejlépe vybavených textilek ve střední Evropě“)⁶⁶ a bytové politiky („kvalitou tyto byty předčily úroveň průměrných bytů v tehdejší Liberci“).⁶⁷ Odtud pramenila určitá kolísavost v celkovém soudu: „Na druhé straně musíme přiznat, že se skutečně Liebigovi, majiteli největšího textilního podniku v severních Čechách, jehož liberecká továrna patřila mezi nejmoderněji vybavené v ČSR, podařilo vytvořit ucelený

63 Viz např. *Regionální dějiny dělnického hnutí a dějiny závodů*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965; BÍLKOVÁ, Pavla – MYŠKA, Milan (ed.): *Hlasy pamětníků o vývoji dělnického hnutí na Ostravsku*. Ostrava, Krajské nakladatelství Ostrava 1959; VYHNAL, Karel: *Vzpomínky slévače*. Praha, Práce 1963; PFEIFEROVÁ, Karla: *Paměti: Stará textilačka vypravuje*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1964; *Z minulosti a přítomnosti Textilany: Sborník statí a vzpomínek*. Praha, Práce 1965. K širšímu kontextu dějepisu dělnictva v Československu srv. HEUMOS, Peter: *Geschichtswissenschaft und Politik in der Tschechoslowakei: Forschungen zum 19. und frühen 20. Jahrhundert in den Jahren 1950–1975*. In: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, č. 30. Wiesbaden, Steiner 1982, s. 575–601.

64 *Z minulosti a přítomnosti Textilany*, s. 12.

65 Srv. např. STEINFÜHRER, Annett: *Stadt und Utopie: Das Experiment Zlín 1920–1938*. In: *Bohemia*, roč. 43, č. 1 (2002), s. 33–73.

66 *Z minulosti a přítomnosti Textilany*, s. 25.

67 *Tamtéž*, s. 26.

a bohužel částečně účinný systém působení na dělnictvo a narušování dělnické jednoty.“⁶⁸ Takové hodnocení kapitalistické epochy by bylo ve stalinismu sotva možné. Podobně umírněný a ambivalentní je i popis česko-německého konfliktu včetně okupace a následného vysídlení německého obyvatelstva. Chybějí radikálně protiněmecké akcenty, zdůrazněn je naopak antifašistický postoj části německého dělnictva a převážně plodné soužití Čechů a Němců. Jak československý ústup na podzim 1938, tak i poválečný zábor a odsun Němců podle pamětí probíhaly „v klidu a pořádku“. Ve válečném období spíš než konflikt paradoxně vystupuje do popředí rozvoj výroby, padne též například zmínka, že po vypuknutí války byly zvýšeny mzdy (byť německým dělníkům).⁶⁹

Dělnické vzpomínky dokládají, že poststalinská nostalgie nebyla patetickou touhou po monumentalizované hrdinské minulosti, ale spíš se zakládala na strážlivých obrazech. Právě tato *věčnost* se na pozadí tragičnosti války a stalinismu jevila jako hlavní rys možné budoucnosti, jako alternativa k válce, okupaci, „kultu osobnosti“ a dalším dějinným výkyvům, jako vize harmonického soužití. Nostalgie a utopie tu jsou tudíž vzájemně provázány. Umírněná idealizace minulosti implikuje touhu po sice neurčité, ale v každém případě lepší budoucnosti. Obrazy harmonického soužití dělníků nesou v sobě znaky utopie, jež se neobrací k lineárně chápané budoucnosti: naopak, z dělnických pamětí lze občas vycítit snahu jít proti proudu „nezvratného chodu dějin“, překonat aspoň na chvíli jeho neotřesitelnost či zastavit vpád dějinných událostí, většinou neblahých.

Konflikt mezi monumentálními, vnějšími dějinami revoluce a zvnitřnělymi obrazy vřelé každodennosti se v dělnických pamětech odráží hlavně v důrazu na práci, včetně technologického umu a dovednosti. Komunistické zaujetí pro výrobu a technický pokrok pokračovalo sice i po zhroucení stalinismu, dostalo však nový rozměr: stalinsky dobovatelský zásah do přírody začala vytlačovat technika coby metodické a takřka dialogické využití hmotného světa. Například knížka pamětí Karla Vyhnala *Vzpomínky slévače* z roku 1960 sice spojuje velké politické dějiny s vývojem práce a techniky, liší se však od stalinského úzu v tom, že velké dějiny si tu nepodmaňují techniku absolutně.⁷⁰ Do popředí se dostává hodnota odborné práce jako identitotvorný prvek kvalifikovaného dělnictva, který navíc překonává národnostní rozpory mezi Čechy a Němci a vytváří základnu pro opravdové soudružství.⁷¹ Naopak čistě

68 *Tamtéž*, s. 37.

69 *Tamtéž*, s. 57.

70 VYHNAL, K.: *Vzpomínky slévače*.

71 Srv. LÜDTKE, Alf: „Deutsche Qualitätsarbeit“: Ihre Bedeutung für das Mitmachen von Arbeitern und Unternehmern im Nationalsozialismus. In: ASSMANN, Aleida – HIDDEMANN, Frank – SCWARZENBERGER, Eckhard (ed.): *Firma Topf & Söhne: Hersteller der Öfen für Auschwitz: Ein Fabrikgelände als Erinnerungsort?* Frankfurt/M., Campus 2002, s. 123–138. K nostalgii po autentickém soudružství se vyjadřuje Petr Pithart v knize *Osmášedesátý* a vztahuje ji především k dědictví české sociální demokracie a její workeristické tradici: „Sociální demokracie nejednou byla pro mnohého komunistu něčím jako svůdným pokušením – vrátit se. Vrátit se zpátky do intimního a přehlednějšího světa zručného českého dělníka, do světa solidnosti a skutečného soudružství.“ (PITHART, Petr: *Osmášedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990, s. 221.)

politická práce ve stranách a odborech byla ve vzpomínkách dělníků poznamenána spíš rozbroji a hašteřením, nebyla skutečnou prací. Monumentalizované velké dějiny do vypravování jako by uměle vcházejí zvnějšku, jsou protikladem autentického líčení práce a jejích metod, pracovních podmínek a harmonie světa práce. Dílna, huť, slévárna představují podobně důvěrnou říši bezpečí a opravdovosti jako šachta v pamětech mansfeldských havířů a stojí v kontrastu k neklidnému vnějšímu dění. Svět práce je prostorem důvtipu, vynalézavosti, technické dovednosti, improvizace a vůbec individuálního, autonomního jednání. Venku naopak vládnu politické tlaky a nečekané rány osudu. Vyhnalovy a další dělnické paměti nejsou ani jednostranně nostalgické, ani nezužují minulost na promítací plátno, na němž se zračí všeobíhající vize budoucnosti. Zaměřují se na jistotu dosaženého, aniž by zcela uzavíraly cestu do budoucnosti.

Podobné lokální, zdánlivě nepolitické příběhy sice existovaly vždy, hlavně v neformální, vyprávěné podobě. V podmínkách destalinizace však byly něčím více než jen nostalgickým barvotiskem. Nyní vytvářely duchovní rámec pro znovu nastávající „zlatý věk“ s jeho vřelostí a intimitou, jež padly za oběť nejen kapitalismu a fašismu, ale i stalinismu. Ačkoliv tyto tesklivé obrazy čerpaly svou působivost hlavně z pocitu ztráty pradávnej harmonie, nelze je zužovat na pouhou restauraci, na tupě do minulosti obrácenou nostalgii.⁷² Zájem o detaily všedního dne, o konkrétní jednání v lokálním prostoru a pozvolnou změnu dostává v novém politickém kontextu pozitivní náboj: poststalinické obrazy paměti propojují velké dějiny s každodenností, s jednotlivým, s nahodile se měnícím. Takové pojetí každodennosti nalézáme ostatně u význačných myslitelů poststalinismu, u Ernsta Blocha, Michaila Bachtina, Karla Kosíka nebo Zygmunta Baumana.⁷³ V jejich koncepcích dějin a pokroku nešlo o to

72 František Graus v roce 1987 sarkasticky poznamenal: „Pojem ‘nostalgie’ se – takřka se chce říci, že naštěstí – dosud nesetkal s nijak zvláštním ‘teoretickým zájmem’.“ (GRAUS, F.: *Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeit*, s. 93 – viz pozn. 1.) Tento stav se od té doby „bohužel“ změnil: viz např. FRITZSCHE, Peter: *Specters of History: On Nostalgia, Exile, and Modernity*. In: *American Historical Review*, roč. 106, č. 5 (2001), s. 1587–1618; BOYM, Svetlana: *The Future of Nostalgia*. New York, Basic Books 2001; TÁŽ: *Nostalgia and its Discontents*. In: *The Hedgehog Review: Critical Reflections on Contemporary Culture*, roč. 9, č. 2 (2007), s. 7–18; HANUŠ, Jiří: (ed.): *Nostalgie v dějinách*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2014.

73 Pro význam pojmu každodennosti byla přelomová Kosíková *Dialektika konkrétního*. Z děl dalších revizionistů, která se věnovala každodennosti, srv. KOŁAKOWSKI, Leszek: *Światopogląd i życie codzienne*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1957; HELLER, Agnes: *Das Alltagsleben: Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1978 (1. vydání Budapest 1970). K marxistickému revizionismu viz HANÁK, Tibor: *Die Entwicklung der marxistischen Philosophie*. Basel – Stuttgart, Schwabe 1976; SATTERWHITE, James H.: *Varieties of Marxist Humanism: Philosophical Revision in Postwar Eastern Europe*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 1992; KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009; GAWIN, Dariusz: *Wielki zwrot: Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956–1976*. Kraków, Znak 2013. Od konce 60. let se také rozvíjí zájem o dílo Michaila Bachtina, jehož práce o Rabelaisovi (dokončená v roce 1940)

znovu nalézt ztracený domov, ale spíš o to pomocí rekonstrukce dříve potlačené minulosti znázornit rozmanitost možných budoucností.

Formulujme druhou hypotézu: Jelikož na rozdíl od stalinismu minulost v post-stalinismu nebyla jen verzí přítomnosti, nebyla stroze stvořena podle jejího obrazu, mohla tak poskytovat různé neteleologické alternativy budoucnosti. Poststalinské obrazy dějin, jak se zračí v dělnických pamětech, můžeme spolu se Svetlanou Boymovou nazvat „reflexivní nostalgií“, která se odlišovala jak od stalinismu, v němž radikální plán budoucnosti vyrůstal na pozadí monumentálně heroického obrazu minulosti, tak od restaurativní nostalgie pozdního, brežněvovského socialismu, jenž se rozplýval v nehybné, zkamenělé minulosti. Stalinismus i pozdně socialistická strnulá nostalgie se – každý svým způsobem – snažily ovládnout a překonat historický čas. Oba časové modely spočívaly na statickém obrazu minulosti. Naopak poststalinská touha po zlatém věku, přítomná v dělnických vzpomínkách, tíhla k tomu, aby pomocí fragmentů paměti ustavičně minulost přetvářela, a tak čerpala novou inspiraci do budoucnosti.⁷⁴

Tímto způsobem se v myšlenkovém světě poststalinismu prosadila paměť a tradice – tedy pojmy zásadně nemarxistické, existencialistické, které komunisté považovali za „buržoazní haraburdi“. Marx se vysmíval tradicím a uctívání minulosti jako mýře, která tíží mozky současných pokolení. Stalin sice bral minulost vážně, ale ne jako vyprávěnou autentickou paměť, nýbrž jako katechismus. Poststalinisté otevřeli Pandořinu skříňku kolektivní, žité paměti, aby tomuto katechismu dodali důvěryhodnost. Výsledkem byly nepřetržité spory o výklad minulosti, které postup vpřed do budoucnosti přibrzdžovaly, zároveň jej ale držely v chodu. Úsilí poststalinských stran využít paměť k propagandistickým účelům a jeho ztroskotání dokládají, že snaha mocných o vytvoření jednotného obrazu minulosti dříve či později vede k narůstající polyfonii sociální paměti, či dokonce k odporu vůči oficiálním interpretacím.⁷⁵

vyšla v roce 1965 rusky a o tři roky později anglicky. K významu každodennosti u Bachtina viz GARDINER, Michael: *Critiques of Everyday Life*. London, Routledge 2000, s. 43–70.

74 Viz BOYM, S.: *Nostalgia and its Discontents*, s. 15.

75 Antropologické bádání ukazuje, že úsilí státu vnutit společnosti určitý obraz minulosti může vyvolat opoziční nostalgii: „Když státní diskurz o paměti minulých bojů a násilí potlačuje alternativní pohledy, nevede to jen k vylučování určitých jiných subjektů a k falšování dějin, ale také k tomu, že vyvolává nový odpor k aktuálním autoritářským politikám v dalších oblastech. V tomto procesu lze pozorovat, že ‘amnésie’ postkoloniálních režimů následně plodí nostalgii u těch aktérů, kteří se cítí přehlíženi nebo vyloučení.“ (ABBINK, Jon – WALRAVEN, Klaas van: *Rethinking Resistance in African history: An Introduction*. In: TÍŽ (ed.): *Rethinking Resistance: Revolt and Violence in African History*. Leiden, Brill 2003, s. 1–40, zde s. 36 n.)

Minulost jako důvěrný svět

Pocity důvěrnosti a vřelé intimity každodenního světa často vyjadřují ti, kteří si je ve skutečnosti nemohou vychutnat: vyloučení, psanci, uprchlíci, vyhnanci. V komunistickém hnutí formulovali tesklivé postoje často reemigranti a navrátilci z válečného exilu, kteří jen těžko hledali své místo v nových, již zbyrokratizovaných a odcizených stranických aparátech. Jakkoliv si například němečtí komunisté v exilu idealizovali svou vlast – jako historik Jürgen Kuczynski, který německou kulturní tradici „v nejvlastnější slova smyslu miloval“⁷⁶ – byl pro ně poválečný návrat do vlasti často trpkým zklamáním, které se ještě prohloubilo během stalinových represí. Postemigrační neschopnost návratu, nemožnost znovu se plně zapojit do domácího života a vůbec pocit vyobcovanosti mohly však působit i jako povzbuzující síla, jako strategie přežití, jak připomíná Boymová.⁷⁷

V poststalinové obrazotvornosti představovaly onu ztracenou pravlast především idealizované předválečné strany. Stalinismus tento pocit bezpečného domova narušil, zejména mobilizací a okupací intimního prostoru, a tím i zpřetrháním mezilidských vazeb. „Otevíráním domova“, jež bylo podle Vladimíra Macury jedním ze základních kamenů komunistické emblematické (zejména ve smyslu vpuštění výroby a politické agitace do soukromí),⁷⁸ však stalinismus znásilnil nejenom hájemství domova, ale i vřelou, soudružskou pospolitost komunistických stran, které se jejím členům staly druhým domovem. Pouto mezi soukromým životem, univerzálním lidstvem a politickou sférou přitom nepřerвала jen stalinská represe. Svou roli sehrálo i zmasovění stran, které nastalo s živelným přílivem členstva po druhé světové válce. Hlavně pro mnohé předválečné straníky způsobovala tato masovost a s ní spojená byrokratizace (nárůst moci aparátu) jisté odcizení. Starší němečtí komunisté vyvolávali po roce 1956 nostalgické vzpomínky na malou meziválečnou Komunistickou stranu Německa jako autentické a lidsky solidární společenství soudružských spolubojovníků. V Aschersleбену (kraj Halle) líčil v listopadu 1956 jeden z členů tamního okresního výboru SED Komunistickou stranu Německa jako stranu, která „bojovala proti všem“: „Ale dokázala všechny argumenty, které proti ní byly použity, rozdrtit, s pomocí celé strany, všech soudruhů. To bylo možné jen proto, že se všichni členové strany mezi sebou znali a jeden se obětoval pro druhého, což už dnes není.“⁷⁹

Rovněž pro předválečné členy Komunistické strany Polska otevřely kritické diskuse o nedávných dějinách z roku 1956 cestu v čase zpět k „opravdové straně“ z doby před rokem 1938, kdy údajně panovala upřímná otevřená atmosféra (*atmosfera szczerości*). Negativně chápané „minulé časy“, tedy stalinismus, byly v debatách

76 Cit. podle: KEßLER, Mario: *Exilerfahrung in Wissenschaft und Politik: Remigrierte Historiker in der frühen DDR*. Köln/R., Böhlau 2001, s. 20.

77 BOYM, S.: *Nostalgia and its Discontents*, s. 16.

78 MACURA, Vladimír: *Domov*. In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné eseje o socialistické kultuře)*. Praha, Academia 2008, s. 74–84.

79 LHASA Merseburg, f. SED Bezirk Halle, SED-Kreisleitung Aschersleben, IV/402/39, záznam ze schůze okresního stranického aktivu v Aschersleбену 15.11.1956, folio 182 nn.

dávány do protikladu k upřímnosti a opravdovosti předválečné strany. Rehabilitovat se mělo například oslovení „soudruhu“, jež v důsledku stalinské byrokratizace zdegenerovalo v plytkou floskuli. „Před válkou jsem byla stranickou funkcionářkou,“ vzpomínala knihovnice z Katovic v březnu 1956, „a tehdy, jestliže se soudruzi setkali se stranickými funkcionáři, to bylo možné vycítit kamarádkovou atmosféru, bylo cítit, že tu spolu mají co do činění skuteční soudruzi.“⁸⁰ „Před válkou“ byla čarovná formulka starých komunistů. Před válkou se například nehledělo na původ či národnost toho kterého člena strany. „Před válkou,“ pokračovala knihovnice, „jsme se těmito věcmi nezabývali, bylo nám lhostejné, zda je někdo zpoza Visly nebo Bugu. Hleděli jsme na to, jakého je ten člověk smýšlení. Dnes postupujeme často bez rozmyslu.“⁸¹

Po roce 1956 se staří komunisté stále silněji dovolávali uznání dřívějších zásluh, které stranická vedení údajně přehlížela. „Nám starým komunistům,“ vypravoval v říjnu 1956 bývalý člen Komunistické strany Polska z Kielců, „toho nezůstalo mnoho, ale chceme se upřímně podělit o své zkušenosti. Mě odsunuli z politické práce, učinili mi ohromnou křivdu. (...) Po dvacátém sjezdu byli někteří staří komunisté znovu přizváni ke stranické práci, ale vojvodský výbor toho neuměl využít. Před válkou i během okupace si nás komunistů vážili, dělníci nám důvěřovali, a dnes nám kdekdo předhazuje, že jsme jen staří sektáři.“⁸² Stranické špičky sice starým komunistům po roce 1956 věnovaly určitou pozornost – v jistém smyslu se jednalo o překonávání „kultu osobnosti“ v rovině individuální paměti. Jenže toto zvládání minulosti neprobíhalo hladce, hlavně kvůli rostoucí generační propasti, která se po válce ve stranické základně vytvořila. Mladí a staří komunisté se i přes obsahově politickou shodu (před rokem 1953 byli všichni tak jako tak stalinisté) stále častěji rozcházeli v názorech na metody politického boje. I když stalinizované strany před válkou vždy ctily zásadu „demokratického centralismu“ a své členy podřizovaly přísné disciplíně, přeci jen většinou vytvářely podmínky ilegality a protifašistického odboje prostor pro autonomní jednání, jež se občas odchylovalo od oficiální linie strany. Na schůzi komunistické organizace Ústavu dějin strany (*Zakład Historii Partii*) v únoru 1958 k tomu zaznělo: „My mladí soudruzi máme povinnost brát si za vzor zkušenosti soudruhů s dlouhou stranickou činností. Připadá mi ale, že buď některým věcem nerozumím, nebo jsme nedůslední. Nerozumím tomu, že starý komunist může prohlásit, že má nějaký názor na usnesení desátého pléna, když přeci pro všechny platí jeden a týž stranický statut.“⁸³

Tak vznikala obraz minulé doby, v níž politická činnost údajně spočívala na nezávislém, spontánním jednání, jež bylo pravým opakem tuhého stalinského byrokratismu. Stranická vedení přitom ale zaujala k takto ožvlé minulosti dvojznačný

80 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-3010, KW PZPR Katowice, Protokół z wojewódzkiej narady Aktywu Partyjnego, 29.3.1956, folio 225.

81 *Tamtéž*, folio 228.

82 *Tamtéž*, 237/VII-3020, KW PZPR Kielce, záznam z plenární schůze Wojvodského výboru PSDS v Kielcích 28.10.1956, folio 282.

83 AAN, f. KC PZPR, Zakład Historii Partii (ZHP), XXII-734, záznam z plenárních schůzí organizace PSDS v Ústavu dějin strany 11. a 14.2.1958, folio 11.

postoj, který se mimo jiné projevoval ve sporech o hmotné zajištění vysloužilých soudruhů. Tato sociální otázka zároveň na sebe brala podobu otázky generační, zejména poté co se předmětem kritiky stalo stalinské protežování mládeže a mládí vůbec coby hlavního nositele pokroku. V Polské sjednocené dělnické straně vypukl již v roce 1953 v souvislosti s rehabilitacemi spor o stranické důchody. Právě post-stalinský zájem o stranickou minulost a přehodnocování role partajních veteránů často odkryly mnoho nejasností v přidělování stranické sociální podpory. Tyto problémy vrhaly stín na obraz dějin strany, v níž se to očividně jen hemžilo podvodníky a oportunisty všech odstínů. Nešvary vycházely najevo hlavně v souvislosti se sběrem vzpomínek zasloužilých členů, kdy lokální funkcionáři často odhalili katastrofální hmotné podmínky, ve kterých straniční veteráni přežívali. Během revizí stranických důchodů a sociálních podpor museli pracovníci aparátu často vzít na vědomí nepřijemné skutečnosti v souvislosti s tím, kdo všechno vlastně byl ve straně, nebo dokonce pobíral čestný stranický důchod. V mnoha organizacích PSDS bylo nutné sestavit přesné seznamy zasloužilých členů, poté co bylo zjištěno, že stranickou rentu pobírají dokonce i bývalí členové německé nacistické strany.⁸⁴

S tím jak pracovníci lokálního aparátu odhalovali žalostné podmínky, ve kterých mnozí staří členové strany žili, vycházelo zároveň najevo, že zúčtování se stalinismem nebylo jen odčiněním morálně-politickým, ale mělo také rozměr sociální. Bylo napravením sociální spouště, kterou po sobě stalinismus zanechal. V PSDS stranické kontroly odhalily mnoho případů, kdy zasloužilí členové žili pod hranicí chudoby. Například ve Vratislavském vojvodství objevili v březnu 1956 vdovu po zasloužilém členu strany, která musela vyjít se sedmdesáti zlotými měsíčně, což bylo „příliš na to, aby zemřela, málo na to, aby mohla žít“, jak lakonicky podotkl jeden z členů stranického aktivu.⁸⁵ Zvlášť palčivá byla právě otázka vdovských důchodů, neboť u již zemřelých straníků bylo obtížnější s jistotou určit, zda jejich stranická dráha byla bez poskvrny. Vdovská otázka stavěla lokální aparáty před obtížný úkol také proto, že komunistická citlivost pro sociální jistoty se tu pojila s konzervativním vztahem ke vdovství, jež vyvolávalo větší soucit než například nezaopatřené matky. Na přetřes se ve stranických diskusích dostala i otázka, zda nárok na čestnou rentu mají i vdovy po bývalých členech Polské socialistické strany (*Polska Partia Socjalistyczna* – PPS), která se po válce sloučila s komunisty.⁸⁶

Lokální vedení komunistických stran se však zjevně jen málo zajímala o osud stranických veteránů, což v očích starých členů ještě více prohlubovalo propast mezi slavnou revoluční minulostí a nynější byrokratickou, aparátem ovládanou stranou. Staří členové Komunistické strany Německa se cítili přehlíženi stranickými sekretariáty například proto, že se vedoucí funkcionáři neúčastnili pohřbů zasloužilých členů. V okrese Bernburg (kraj Halle) kritizovali v červnu 1959 „bezcitnost členů

84 Stalo se to například v Koszalinu (viz AAN, f. KC PZPR, 237/XXI-21, WHP, Notatka z wyjazdu do Koszalina, 5.10.1954, folio 55).

85 *Tamtéž*, 237/VII-3719, KW PZPR Wrocław, Protokół z narady aktywu partyjnego, 29.3.1956, folio 62.

86 *Tamtéž*, 237/XXI-23, WHP, 26.10.1956, folio 29–33.

sekretariátu“ vůči tradicím, jež se projevovala tím, že strana nepořádala oslavy významných výročí a nepečovala o hroby zasloužilých komunistů, které pustly.⁸⁷ Mnozí straníci se obávali, že s odchodem zasloužilých členů se minulostí stane i skutečná, autentická leninská strana. V těchto kontroverzích se tak střetávaly dva protichůdné přístupy k historii strany, totiž reflexivní nostalgie stranických veteránů a byrokraticko-technokratický postoj aparátu. Obě pojetí se přitom – každé svým způsobem – lišila od přímočarosti stalinské utopie.

Útěk do nostalgie, živený necitlivostí stranického aparátu vůči odcházející generaci, také otevírá otázku specifičnosti poststalinské smuteční kultury, jak se projevovala například ve způsobu pohřbívání stranických představitelů.⁸⁸ Spíše vlažný vztah k dřívější přepjaté monumentální smuteční kultuře byl v poststalinismu zřejmě podmíněn i tím, že většina poststalinských vůdců zemřela mimo funkci, v ústraní nebo i v úplném zapomnění, jako Nikita Chruščov (1971), Walter Ulbricht (1973), Antonín Novotný (1975) a Władysław Gomułka (1982). Naopak u Jánose Kádára se zdálo, že bude žít věčně, byť jeho chřadnoucí tělesná schránka jako by odrážela pozvolné chátrání režimu; stihl zesnout v červenci 1989, právě včas na to, aby mu ještě mohl být vystrojen státní pohřeb. Pozdně socialističtí vůdcové, vyjma dramatické smrti manželů Ceaușeskových, zemřeli v ústraní až po převratu, jako Gustáv Husák (1991), Edward Gierek (2002) a Erich Honecker (1994), jenž skončil ve svém chilském „exilu“. S monumentálním uctíváním zesnulých „představitelů“ se začalo soustavně až v pozdní brežněvovské éře. Tato monumentalizace měla málo společného s žitou, toužebnou nostalgií pozdních padesátých a šedesátých let, jak ji „zdola“ vyjadřovali straniční veteráni a která se často stavěla proti autoritě aparátu. Nakolik byla brežněvovsky statická pompa odpovědí stranických vedení na požadavky zdola, aby se mrtvým věnovalo více respektu, je otevřenou otázkou.

Můžeme tedy formulovat třetí hypotézu: po roce 1956 se v komunistických stranách střetávala dvě protichůdná pojetí času – reflexivní nostalgie stranických veteránů a sílící byrokraticko-technokratické zaměření na přítomnost („pragmatismus“) stranických aparátů. Obě tato pojetí se přitom odlišovala od přímočarého stalinského nadšení pro nezpochybnitelnou, „nezvratnou“ cestu do budoucnosti.

Kolo revoluce se zadržává

Měnící se pojetí času v poststalinismu můžeme vysledovat i z rétoriky doprovázející oslavy komunistických výročí. Právě jubilea sloužila k posilování pocitu sounáležitosti a měla utvrzovat jistotu dějinného vývoje.⁸⁹ Tato jejich funkce byla však pod vlivem destalinizace dočasně oslabena: Po roce 1956 se sice komunisté, hlavně

87 LHASA Merseburg, f. Bezirk Halle, SED-Kreisleitung Bernburg, IV/403/385, Bericht über die Sitzung der Vorsitzenden der Kreiskommissionen, 15.7.1959, folio 167.

88 Viz GROßBOLTING, Thomas: *Der Tod des Diktators: Ereignis und Erinnerung im 20. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2011.

89 K problematice jubileí viz ZERUBAVAL, Eviatar: Calendars and History: Comparative Study of the Social Organization of the National Memory. In: OLICK, Jeffrey K. (ed.): *States*

Chruščov na dvaadvacátém sjezdu KSSS v roce 1961, pokusili obnovit leninskou vládu nad časem a oprášit motiv revoluce coby „lokomotivy dějin“. Zároveň ovšem během šedesátých let sílily v ideologické mluvě tendence ke zpomalení dějin, či dokonce k ustrnutí v přítomnosti pod vlivem zátěže minulosti. Budoucnost byla odložena na neurčito.⁹⁰

Jazyk komunistických oslav z šedesátých let kolísal mezi oběma těmito póly – mezi obnoveným úsilím o revoluci a zpomalením času. Když českoslovenští komunisté v roce 1962 oslavovali třicáté výročí mostecké stávky, nesly se jejich projevy ještě v duchu chruščovovského optimismu. Současně už ale obsahovaly i jisté vystřízlivění a náznaky stupňovitosti budování komunismu, ztráty přímočarosti, zpomalení tempa. Ještě se mluvilo o „smělých perspektivách“ a „revolučním procesu“, přičemž samotná stávka se oslavovala jako „vítězství nad reformismem“. Zároveň jako by užití staršího Marxova pojmu „revoluční proces“ (jehož Marx užíval spíš pro analýzu revolucí buržoazních) – a nikoliv prostě „revoluce“ – naznačovalo kompromisní povahu nového časového režimu. V hlavním referátu vedoucího tajemníka Severočeského krajského výboru KSČ Stanislava Vlčka se vyskytují „zpomalené“, střízlivé, úprk do budoucnosti brzdící výrazy, jako například „výstavba rozvinuté socialistické společnosti“, „trpělivě a houževnatě prosazovat do praxe“, „rozvoj socialismu a příprava výstavby komunismu“. Právě v této době začínají komunisté kriticky přemýšlet o „faktoru času“: „Rozvoj socialismu ani u nás nejde přímou a hladkou cestou. Budujeme jej v historickém období, kdy rozhodujícím činitelem je soutěžení mezi naším a kapitalistickým táborem a kdy mimořádný význam připadá faktoru času. Protože imperialismus po léta blokoval návrhy socialistického tábora na všeobecné a úplné odzbrojení a zostřoval mezinárodní napětí, musíme vykládat (sic) nezbytné prostředky na zajištění obrany před nebezpečím agrese. Z podstaty socialismu plyne, že si klademe vysoké cíle. Cesta k nim je však nevyhnutelně spojena s překonáním překážek a obtíží.“⁹¹

Jestliže v roce 1962 zakončil krajský vedoucí tajemník svůj projev ještě apelem na „konečné vítězství komunismu v naší zemi“, brali si řečníci o pět let později, vpředvečer pražského jara, z mostecké stávky už jiná ponaučení. Boj mosteckých horníků byl náhle „složitým, mnohovýstředným procesem“, v němž se neangažovali jen komunisté. Vytvořila se „široká jednota lidu“ napříč politických a národnostních hranic. Ohniskem tohoto nového pojetí nebyla již všeobjímající socialistická revoluce: historický pokrok byl nyní poháněn každodenní drobnou a obětavou prací celé společnosti. Hlavním účelem dějin už nebyl jasně vymezený boj proti třídnímu nepříteli, nýbrž solidarita různých společenských vrstev. Heslo „Jednota – stávka – vítězství“ vyjadřovalo spíš spolupráci než antagonistický zápas. Revoluční čas se zpomalil: mostecká stávka nebyla ani tak rázným revolučním činem jako

of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection. Durham (North Caroline), Duke University Press 2003, s. 326 n.

90 PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 100 (viz pozn. 4).

91 SOA Litoměřice, f. Krajský výbor (KV) KSČ Severní Čechy, karton (k.) 15, záznam z plenární schůze Severočeského KV KSČ 23.3.1962, referát vedoucího tajemníka Stanislava Vlčka, folio 4.

spíše součástí „dlouhodobého historického vývoje“; i my sice děláme revoluci, ale v jiné době a v úplně jiných podmínkách než při prvním pokusu, tak zněl distancovaně strážlivý, historizující tón. A plynulo z toho poučení, že „v mnohém naše představy o socialismu, o délce jednotlivých etap, o tempech růstu, o jeho neohraničených možnostech musíme opravit. Jde o zrealnění našich představ i naší práce, jde o zrealnění politiky strany ve všech oblastech naší činnosti.“⁹² Spíš než o skutečnou, radikální revoluci se mělo nyní usilovat o „využívání revolučních zkušeností“. Opravdová revoluce se uskutečnila v minulosti; naše nynější doba je jen „současnou vývojovou etapou“.⁹³

Předěl mezi tím, co je, a tím, co není, vyzdvihl ve svém projevu k výročí stávky i vrchní ideolog strany, tajemník Ústředního výboru KSČ Jiří Hendrych. Připomínání mostecké stávky přirovnal k cestě časem, do jiné doby. A přeci tento odstup od konkrétní minulosti podtrhoval podle Hendrycha kontinuitu určitých základních idejí, jež spojovala jednotlivé dějinné úseky: „Právě v době, kdy se definitivně oddělujeme od minulosti, zjišťujeme, jak v nových podmínkách a na nové rovině znovu zápasíme o realizaci těchže idejí a myšlenek, které se tehdy vynořovaly.“⁹⁴ Výrazy zdůrazňující vývojovost a stupňovitost, pozvolnost, jako například „formování“, „realizace“, „uskutečňování“, „přechod“, „těžké zápasy“, dominují Hendrychovu referátu i jiným textům z této doby.

Zcela jistě byl tento způsob mluvy ovlivněn i těžkou hospodářskou krizí, jež Československo postihla v první polovině šedesátých let. Od té doby hovoří reformně orientovaní poststalinisté o zavádění tržních prvků do systému plánovaného hospodářství, nebo dokonce o „socialistickém tržním hospodářství“.⁹⁵ Zmiňování trhu, tržních prvků a příbuzných pojmů, které byly dříve pokládány za překonané, sugerovalo možnost návratu, a tím kompromis s minulostí. Právě hybridní, kompromisní pojmy byly typické pro poststalinickou ambivalentní mluvu. Hendrych byl dalek toho, aby jednoznačně kladně hodnotil Šikův reformní program z roku 1965, a skutečně spíše poukazoval na postupnost, přechodnost či kompromisnost reformních kroků: „Pro charakteristiku naší situace chtěl bych nakonec obrazně říci, že už jsme káru naší ekonomiky vytlačili z bláta, a zatím ji ale stále tlačíme do kopce, napínáme síly, jde nám to lépe, ale ještě jsme se na tu rovnou silnici nedostali. Já myslím, že to tak asi, obrazně řečeno, odpovídá prostě té ekonomické situaci, ve které jsme.“⁹⁶

92 *Tamtéž*, k. 21, záznam z plenární schůze Severočeského KV KSČ, 31.3.1967, folio 15 n.

93 *Tamtéž*, folio 23. V českém kontextu je nápadné časté užívání pojmu „etapa“.

94 *Tamtéž*, referát tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha, folio 28.

95 Srv. KÖHLER-BAUR, Maria: Von der „Vervollkommnung“ der Planwirtschaft in der ČSSR zum „Neuen System der Lenkung“: Wirtschaftsreformen als Impuls für politische Veränderungen? In: HAUPT, H.-G. – REQUATE, J. (ed.): *Aufbruch in die Zukunft*, s. 65–88 (viz pozn. 40); KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, Doplněk 2000, s. 261–312; HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“: *Edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinárním vědeckým týmům při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2016.

96 SOA Litoměřice, f. KV KSČ Severní Čechy, k. 21, záznam z plenární schůze Severočeského KV KSČ 31.3.1967, referát tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha, folio 48.

S proměnami pojetí času a vizí budoucnosti souvisela i skepse vůči plánování, která se šířila od začátku šedesátých let: stále méně komunistů věřilo, že pomocí vědecky fundovaného plánu lze dějinný čas rozložit do sekvencí a tak jej lépe řídit. Tento stav se podobal vývoji v Sovětském svazu ve třicátých letech po ukončení druhé pětiletky, jak poznamenal německý historik Martin Schulze Wessel: komunistická budoucnost zůstávala sice i nadále hlavním ideologickým příslibem, jenž stále „platil“, zatím jej ale nebylo dosaženo.⁹⁷ Tak lze chápat i Chruščovův proslulý výrok, že komunismu bude dosaženo v roce 1980, nebo strategii československých komunistů, kteří vydávali „Vítězný únor“ 1948 za počátek socialistické revoluce, ale nikoliv ještě za konečné dějinné vykoupení. Byl to postoj podobný tomu, jež německý marxistický filozof Ernst Bloch charakterizoval jako princip „ještě ne“ (*Noch-Nicht*), jako blíže neurčený pud k něčemu, co ještě není uskutečněno.

S tímto pojetím času se měnilo také chápání pojmu práce, jenž byl stěžejní kategorií marxismu-leninismu. Pro šedesátá léta typické obrazy budoucnosti vyjadřovaly poznání, že k cílovému stavu beztrždní komunistické společnosti se dospěje jinak než pomocí plánované, na jasně určené a převážně kratší časové úseky dělitelné tělesné práce. Nyní se měla hlavním nástrojem pokroku a historické změny stát vědecká, to jest *dlouhodobá* práce s otevřeným koncem. Právě v této době začínají obrazy robotů, počítačů a atomových elektráren vytlačovat coby leitmotiv budoucnosti starší obrazy úderníka zápasícího s přírodními živly.⁹⁸

Tyto sémantické a symbolické posuny byly zároveň posilovány tím, že se relativizoval pojem *revoluce*. Již se tolik nemluvalo o „socialistické revoluci“ v jednotném čísle, ale spíš o vícero revolucích, a to především o revoluci vědecko-technologické. Pojem revoluce byl zbaven své jednoznačnosti a průbojnosti, určitým způsobem se rozpliznul. Chruščovův tajný referát a následně i poststalinská ideologická mluva vůbec se sice pokoušely pojem revoluce vzkřísit, zároveň ale rozšířily škálu jeho významů. Klasický (ozbrojený) třídní boj již nestál v popředí. Stranické diskuse z šedesátých let dokládají, že o základních otázkách socialismu a jeho chronologickém uspořádání – kde končí revoluce a začíná „budování“, jaký je chronologický vztah, popřípadě hranice mezi lidovou demokracií, socialismem a komunismem, kdy bude dosaženo konečného cíle a podobně – panovaly velké nejasnosti. Straníci kladli otázky po „charakteru naší epochy“ a ideologičtí pracovníci na ně jen těžko hledali odpovědi.⁹⁹ Nejasnosti vyvstaly mezi soudruhy zejména v souvislosti s reformami ekonomickými, s „novými“ systémy hospodářství zaváděnými v Československu a NDR během první poloviny šedesátých let, ale také při propagaci příručky *Základy marxismu-leninismu*, která se měla stát ideologickým katechismem

97 SCHULZE WESSEL, Martin: Zukunftsentwürfe und Planungspraktiken in der Sowjetunion und der sozialistischen Tschechoslowakei: Zur Einleitung. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung*. München, R. Oldenbourg 2010, s. 1–18, zde s. 9.

98 Viz BEST, Ulrich: Arbeit, Internationalismus und Energie: Zukunftsvisionen in den Gaspipelineprojekten des RGW. In: *Tamtěž*, s. 137–158.

99 LHASA Merseburg, f. SED-Bezirk Halle, SED-Bezirksleitung Halle, IV/A-2/9/01/61, Einschätzung des Parteilehrjahres 1963, 14.11.1963, folio 13.

poststalinské éry namísto Stalinova nechvalně známého „Krátkého kurzu“ (*Stručných dějin VKS(b)*). Proč se má, ptali se komunisté v místních organizacích, znovu od základů měnit hospodářská soustava, kterou jsme v padesátých letech pracně budovali, a stejně tak i celý ideologický systém marxismu-leninismu? Nebylo jim jasné, v jakém stadiu „socialistické revoluce“ se po roce 1956 vlastně nacházejí. Východoněmečtí ideologové dělili revoluci na delší „etapy“ (spíše než kratší časové sekvence), a tím ji spojovali s dlouhým trváním a méně jednoznačným výsledkem.

Období po roce 1956 můžeme spolu s německým historikem Stefanem Plaggenborgem hypoteticky nazvat „porevoluční plánovací kulturou“ (*nachrevolutionäre Plankultur*). Když revoluční nadšení díky Chruščovově utopickému impulzu na dvaadvacátém sjezdu sovětských komunistů znovu zesílilo, nejednalo se už ani o čistý reformismus, ani o revoluční mobilizaci, ale o kombinaci vizí bezprostřední změny a dlouhodobého vývoje.¹⁰⁰ Nejistá, hraniční situace mezi revolucí a reformou, jež se projevovala mimo jiné v ustavičné reorganizaci stranických struktur, se podobala strategii „revolučního čekání“, kterou formuloval Karl Kautsky, jakož i Leninové Nové ekonomické politice z raných dvacátých let. Toto pojetí času se odráželo především ve strategii „dlouhodobého vývoje“, v přechodných řešeních, a předjímalo tak poststalinskou ambivalenci, vyčkávání a nejistotu.¹⁰¹ Ve stranických diskusích z šedesátých let se na NEP opakovaně odkazovalo – jako na vzor hodný následování, ale i jako na odstrašující příklad.

Polským diskusím o pojmu revoluce dominovaly dva momenty: Zaprvé to byl výklad polského Října 1956 coby protistalinského povstání, jenž dobře zapadal do polského národního mýtu boje za svobodu. A zadruhé tradiční chápání Polska jako nedostatečně rozvinuté země, vyjádřené v klíčovém pojmu „zaostalosti“ (*zaczofanie*), který byl v poststalinském období velmi hojně užíván.¹⁰² Gomułka a další funkcionáři jej zdůrazňovali ve svých popisech předsocialistických polských dějin, když mluvili například o „v každém ohledu zaostalém zřízení carského Ruska“, kritizovali poměry v zemědělství nebo tepali „reakční“ polský nacionalismus.¹⁰³ V atmosféře říjnové „protistalinské revoluce“ už *zaczofanie* nebylo vysvětlováno jen jako následek kapitalismu a sanačního režimu (1926–1939), nýbrž i stalinismu.¹⁰⁴ Nyní měl motiv polského „opoždění“ mobilizovat k novým revolučním, skutečně socialistickým činům. Komunistická politika měla potírat „strašnou zaostalost

100 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 168 (viz pozn. 4).

101 *Tamtéž*, s. 100.

102 Srv. SOSNOWSKA, Anna: *Zrozumieć zaczofanie: Spory historyków o Europę Wschodnie (1947–1994)*. Warszawa, Trio 2004.

103 Viz např. GOMUŁKA, Władysław: *Rede auf dem VIII. Plenum des ZK der PVAP, 20. Oktober 1956*. Warschau, Polonia 1956, s. 37 (odkazují na německé vydání Gomułkova projevu ve Varšavě); srv. referáty tehdejšího prvního tajemníka ÚV PSDS Edwarda Ochaba a místopředsedy vlády, člena politbyra ÚV PSDS Hilaryho Mince v časopise *Nowe Drogi*, roč. 10, č. 10 (1956).

104 Je pozoruhodné, že z příruček dějin strany byl stalinismus vytěsněn a nahrazen všeobjímajícím modernizačním narativem. Například výstavba průmyslového komplexu Nowa Huta byla popisována jako pozitivní protipól negativních projevů stalinismu. (Viz *Historia Polskiego Ruchu Robotniczego 1864–1964*, sv. 2. Warszawa, Książka i Wiedza 1967, s. 397.)

Polska v poměru k jiným evropským zemím“, jak zaznělo v červnu 1966 na schůzi Vojvodského výboru PSDS ve Vratislavi.¹⁰⁵ Nejenže *zacofanie* údajně pramenilo „z civilizační situace“ Polska, z jeho dlouhodobého dějinného vývoje; zároveň se zrcadlilo i v konkrétních společenských jevech současnosti, zejména v „chuligánství“ a později též v alkoholismu a obdobných sociálně patologických jevech. Jednalo se tedy o určitý zásah minulosti do přítomnosti. Ostatně i „kult osobnosti“ byl často traktován jako archaická forma tyranie, která Polsko na několik let přibrzdila na jeho pokrokové cestě k socialismu.¹⁰⁶

V šedesátých letech se stal pojem *zacofanie* pevnou součástí ideologické mluvy polských komunistů. Dostal se dokonce i do oficiálních stranických stanov z roku 1960, kde byl dán do souvislosti s kapitalismem a obdobím národní nesvobody.¹⁰⁷ Komunistická kritika zaostalosti však nepředstavovala frontální útok na pokrokovou podstatu polských dějin. Údajně se jednalo spíše o dočasné potlačení „pokrokových sil“. Přitom se pojem *zacofanie* stále více omezoval na sféru hospodářskou a na životní úroveň; potírání zaostalosti se rovnalo hlavně zajišťování blahobytu. Brzy se, jak poznamenal již na začátku sedmdesátých let sociolog Zygmunt Bauman, prosadila kapitalismu blízká logika, neboť socialismus již ve své rané fázi přejal kapitalistickou ideologii růstu. Podle Baumana se jednalo o „domestikaci kapitalistické kultury v socialismu“, která kladla jednostranný důraz na průmyslovou výrobu. Socialismus sice vedl polemiku proti kapitalismu, ale pomocí pojmů, které převzal od kapitalismu.¹⁰⁸ V poststalinismu tato konvergence zesílila, a to i v oblasti samotného vykonávání moci, kdy politická rozhodnutí už nebyla legitimizována ideologickými principy, nýbrž byrokratickou racionalitou a utopii vědeckotechnologického rozvoje. Namísto ideologicky vymezené, suverénní moci nastupovalo zdánlivě neutrální, o expertní vědění se opírající řízení. Akcent se tak přesunul od zlomu a diskontinuity ke kontinuitě a pozvolné změně, k „transformaci“.¹⁰⁹

Rozmach rétoriky „zaostávání“ v Polsku šedesátých let byl projevem tohoto posunu v chápání času od zlomů k trvání. Revoluční nadšení stimulované během polského Října 1956 časem ochablo a bylo vytlačeno sílícími konzervativními postoji. Nastala éra takzvané malé stabilizace (*mała stabilizacja*), jak tehdejší atmosféru v roce 1962 charakterizoval spisovatel Tadeusz Różewicz (1921–2014).¹¹⁰ V kolektivní paměti i v dějepisectví je přitom „malá stabilizace“ spojována na jedné straně s určitou

105 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-5190, KW PZPR Wrocław, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS 26.6.1966, folio 13.

106 „Naše strana bojuje za nový řád, bojuje proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli, proti konzervatismu a zaostalosti, strana, která masám vysvětluje to, co je nové, která směřuje k novému.“ (Tamtéž, 237/VII-3691, KW PZPR Wrocław, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS 28.5.1956, folio 27.)

107 *Statut PZPR*. Warszawa, Komitet Centralny PZPR 1960, s. 18.

108 BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The Active Utopia*. New York, Holmes & Meier 1976, s. 103.

109 Viz BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Přirozený svět jako politický problém*. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 179 nn.

110 Viz BRZOSTEK, Błażej: „Jakoś się wreszcie ułożyło...“ Esej o Polsce lat „małej stabilizacji“. In: *Polska 1944/45–1989: Studia i materiały*, č. 10. Warszawa, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 2004, s. 263–297.

liberalizací, na straně druhé ale také s hospodářskou stagnací, nízkou životní úrovní a omezenými možnostmi individuálního rozvoje. Jakkoliv je toto označení především nálepkou, která se prosadila dodatečně a vytěšňuje mnohé dynamické aspekty doby,¹¹¹ zůstává faktem, že tehdejší stranická mluva podává převážně „stabilizovaný“ obraz. Stabilizační slovník, jak ukázal historik Blažej Brzostek, začal ve straně zapouštět kořeny už v první polovině šedesátých let.¹¹²

Vezměme si za příklad této nové mluvy referát vedoucího tajemníka Vojvodského výboru PSDS ve Vratislavi z června 1964. Projev obsahoval typické ideologické postuláty gomuľkovské konzervativní rétoriky šedesátých let – útoky na „nepřátele strany“, především revizionisty, důraz na stranu samotnou spíše než na obecné problémy kolem ní, vyzdvihování „obrody strany“ a kritiku hospodářského zaostávání. Ale celková dikce projevu je poznamenána dosud nezvyklou mírou nehybnosti, a zejména časové neurčitosti, *vágnosti*. Například když referát zmiňuje hospodářské zdokonalování, odkazuje na „další rozpracovávání úkolů“ a „další rozvoj našeho průmyslu“. Směrodatné přitom bylo časté používání nedokonavého vidu, jenž postupně stále více ovládal ideologickou rétoriku polských (ale i českých a slovenských) komunistů. Nedokonavost podtrhávala dojem neuzavřenosti a neurčitosti, jenž byl posilován obsahově stabilizujícími slovesy, jako „zajišťovat“, „konsolidovat“ nebo „pokračovat“. Dalším typickým znakem byla stupňovitost: usilovat se mělo o „postupné odstraňování překážek“, které brání pokroku. Ze syntaktického hlediska převládají v textu referátu větné části postavené na substantivních vazbách, jako například „možnosti rozvoje zmíněných oblastí činnosti strany“ nebo „zajištění realizace usnesení sjezdu“, které v pozdně socialistické mluvě nabývaly monstrózních rozměrů.¹¹³

Naproti tomu v roce 1956 panovala v Polsku ještě dynamická revoluční atmosféra. Jejím základem bylo typicky revoluční zrychlení tepu dějin, i když nyní šlo o to zrychleně korigovat neúspěchy předchozího, zkrachovalého revolučního pokusu a odčinit vykonané bezpráví. Mezi straníky vyvolávalo údiv, v jakém tempu se revoluční dění

111 Marcin Zaremba ukázal, že i 60. léta byla v Polsku obdobím sociálních nepokojů, zejména dělnických protestů (viz ZAREMBA, Marcin: *Spółczesność polskie lat sześćdziesiątych: Między „małą stabilizacją“ i „małą destabilizacją“*. In: ROKICKI, Konrad – STĘPIEŃ, Sławomir (ed.): *Oblicza Marca 1968*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2004, s. 25–51).

112 Brzostek poukazuje na tendenci poststalinické mluvy zdůrazňovat spíše „objektivní“ než „subjektivní“ příčiny, jakož i klást větší důraz v hodnocení „stranické práce“ na vynakládané úsilí spíše než na výsledek, dále na časté užívání podmiňovacího způsobu i výrazů jako *chyba* (možná) a *trzeba* (je nutno), které evokují pro stalinismus nepřipustnou nejednoznačnost, nejistotu a nerozhodnost (BRZOSTEK, Blažej: *Szkic o lokalnej władzy od stalinizmu „wczesnego Gierka“*. In: STOLA, D. – ZAREMBA, M. (ed.): *PRL: Trwanie i zmiana*, s. 97–117, zde s. 106–108 – viz pozn. 41). Srv. GŁOWIŃSKI, Michał: *Nowomowa i ciągły dalsze: Szkice dawne i nowe*. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas 2009, s. 178 nn.

113 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-5190, KW PZPR Wrocław, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS 26.6.1964, folio 9–18. Již klasickým příkladem tohoto pozdně socialistického verbalismu je Štrougalův „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ z roku 1980.

odehrává. Člen Okresního výboru PSDS v Čenstochové v prosinci 1956 prohlásil: „Jeden rok je v historické perspektivě období velmi krátké. Přesto v tomto poměrně krátkém čase nastaly jak v mezinárodním dělnickém hnutí, tak i v naší straně a naší zemi ohromné změny, změny historického významu.“¹¹⁴ Tu ještě doznívalo leninské, raně bolševické pojetí času, v němž „nesmírné změny“ mohly nastat během nejkratšího možného času – to platilo jak pro události roku 1956, tak i pro období nejtemnějšího stalinismu, kdy se v rychlých sekvencích kupily neblahé události. Po dvacátém sjezdu sovětských komunistů se v Polské sjednocené dělnické straně mluvilo o „narůstající revoluční vlně“,¹¹⁵ blahořečila se „naše revoluce“, jež nikdy nesmí být spokojena sama se sebou a nikdy nesmí být považována za ukončenou, neboť je přeci předpokladem „dalšího rozvoje“ a „dalšího pokroku“. Komunisté by vždy měli provádět „kritiku toho, co skutečně existuje“, zaznělo v říjnu 1956 na plénu Vojvodského výboru PSDS v Katovicích.¹¹⁶ Tento entuziasmus – tak zní má čtvrtá hypotéza – mohl být v šedesátých letech obnoven už jen zcela ojediněle.

Budoucnost zatím nefunguje

I když byla víra v poststalinické reformy v šedesátých letech často upřímná a euforická, rozpad jistoty dějinného vývoje a traumata z minulosti nepřestávaly působit jako břímně. Minulost vystupovala v poststalinismu v dvojí roli – jako trauma a jako sen. Byla traumatem, bolestivou ranou, kterou způsobily stalinské zločiny. Zároveň ale byla i snem, touhou po lepším světě, kterou bylo lze nejpřístupněji, nejautentičtěji vyobrazit pomocí idealizace vlastní minulosti. Lze souhlasit s historikem středověku Františkem Grausem v tom, že nostalgické představy se po určitém čase dostávají v každé pospolitosti, takže poststalinští komunisté nebyli žádnou historickou výjimkou. Mýtus zlatého věku, touha uniknout z tvrdé skutečnosti do krásného zdání je podle Grause prastará, univerzální.¹¹⁷ Časté poukazování poststalinských komunistů na lepší časy, které předcházely stalinskému teroru a byrokratickému odcizení, nelze odbýt jen jako jednostranně tesklivý návrat do minulosti, jako pouhou restaurativní nostalgii. Představy zlatého věku nikdy nebyly čistě zpátečnické a obrácené do minulosti. Vždy se zároveň prolínaly s vizí společenské změny, jak poznamenává Miroslav Hroch: „I tam, kde se deklaroval inovativní program, se formulovaly také požadavky restitutivní: tak např. v anglické revoluci to byl názor, že likvidace privilegií je vlastně odstraněním ‘normanské poroby’ z raného středověku, v české a maďarské revoluci 1848 se objevila myšlenka návratu do doby předbělohorské či do doby před nástupem Habsburků, sociální revolucionáři v ruské

114 *AP Katowice*, f. KW PZPR, 313/I/3, KP PZPR Częstochowa, Materiały z VIII Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej, 11.–12.12.1956, folio 35.

115 *AAN*, f. KC PZPR, 237/VII-3020, KW PZPR Kielce, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS v Kielcích 17.–18.9.1956, folio 258.

116 *Tamtéž*, 237/VII-2953, KW PZPR Katowice, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS v Katovicích 12.–13.10.1956, folio 247.

117 GRAUS, F.: *Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeit*, s. 93 (viz pozn. 1).

revoluci vyhlašovali návrat k předfeudální demokracii ruské občiny. Naopak, žádná z revolucí, které se hlásí k 'obnově' dřívějších hodnot a vztahů, nedokázala obnovit starý předrevoluční režim beze zbytku.¹¹⁸

Stesk po zlatém věku, určitý nostalgický aspekt, je vlastní všem moderním ideologiím. Přichází zpravidla poté, co je překonán revoluční zenit, co se zhroutil nějaký všeobíhající rozvrh domněle zářné budoucnosti, po období radikálních změn, prudkých vzestupů a pádů. Poststalinismus byl takovou dobou hledání nového počátku, a současně dobou rostoucí skepse a příklonu k idealizaci minulosti. V tomto světle se nám jeví jako podzim komunismu, jako doba odkvétání: podobně jako Huizingův pozdní středověk představoval poststalinismus určitý duchovní postoj, ve kterém se trudnomyslnost a melancholie, pesimismus a pocit nasycenosti, zklamání a odevzdanost, únava a strach ze života pojí s touhou po krásnějším životě v duchu vysněného ideálu.¹¹⁹ Byl epochou, která již dostatečně zestárla, a mohla se proto jako sova Minervina vydat k letu do své vlastní minulosti, zároveň se však ještě úplně nevzdala zápalu pro budoucnost a tu a tam – jako Gomuška roku 1956 v Polsku, Chruščov roku 1961 v Sovětském svazu, Ulbricht roku 1966 v NDR nebo Dubček roku 1968 v Československu – ještě uspořádala ohňostroj smělých vizí. Avšak břímě minulosti bylo příliš těžké a rány osudu příliš hluboké: po stalinismu, této „době vymknuté z kloubů“,¹²⁰ následovalo vystřízlivění a touha po normálním životě.

Poststalinismus tak má určitou tranzitivní kvalitu, je jevem přechodovým, jenž se sice ještě neodvrátil definitivně od budoucnosti, zároveň ji ale, doufaje a vyčkáraje, hledá v minulosti: buď skrz odčinění zločinů a rehabilitaci obětí, nebo prostřednictvím oživlých vzpomínek na údajně autentický zašlý věk. Poststalinismus tak k branám komunistické budoucnosti jen belhá, zdržován svou těžkomyslností a sklonem k sebepoznání. Trefně vyjádřil tento pocit mezidobí německý spisovatel, brněnský rodák Fritz Beer (1911–2006) ve své zprávě o československém reformním socialismu: budoucnost zatím nefunguje.¹²¹

Proto se poststalinisté, podobně jako všichni zklamaní následovníci neúspěšných revolucionářů, uchýlovali k představám „opravdové pospolitosti“, „zaniklých privilegií“ a „původní nevinnosti“. Už se nesnažili totálně ovládnout čas, ale hledali návrat ke stavu, v němž symbióza revolučního úsilí a vize ideální budoucnosti

118 HROCH, Miroslav: *Hledání souvislostí: Eseje z komparativních dějin*. Praha, Sociologické nakladatelství 2016, s. 194. K mýtu zlatého věku v kulturních dějinách viz např. LEVIN, Harry: *The Myth of the Golden Age in the Renaissance*. Bloomington, Indiana University Press 1969; ŚNIEŻKO, Dariusz: *Mit wieku złotego w literaturze polskiego renesansu: Wzory – warianty – zastosowania*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper 1996; RUSSO, Florence: *Dante's Search for the Golden Age*. New York, Stony Brook 2011; DE LOECKER, Armand: *Zwischen Atlantis und Frankfurt: Märchendichtung und Goldenes Zeitalter bei E. T. A. Hoffmann*. Frankfurt/M., P. Lang 1983.

119 HUIZINGA, Johan: *Podzim středověku*. Jinočany, H & H 1999, viz zvláště kapitola „Touha po krásnějším životě“, s. 47–88.

120 Srv. ŠMAHEL, František: *Husitská revoluce*, sv. 1: *Doba vymknutá z kloubů*. Praha, Historický ústav AV ČR 1993.

121 BEER, Fritz: *Die Zukunft funktioniert noch nicht: Ein Porträt der Tschechoslowakei 1948–1968*. Frankfurt/M., Fischer 1969.

ještě dávala jasný dějinný smysl. Elegické, idealizující obrazy minulosti přitom neměly jen evokovat touhu po pouhém návratu, ale také znovu a znovu vzbuzovat nezkrušitelnou naději na štěstí a harmonii. Melancholické vzpomínky na slavnou minulost, jakož i zármutek z jejího zániku, pomáhaly komunistům v hledání světa, v němž se zbožnění starého nemusí nutně pojit s trpkým pocitem ztráty.¹²² Poststalinismus čerpal svůj mobilizační potenciál právě z tohoto duchovního rozpoložení mezi „již ne“ a „ještě ne“.

122 Srv. AMTMANN-CHORNITZER, C.: „Schöne Welt, wo bist du?“, s. 44 a 77 (viz pozn. 38).